

UNIVERZA V LJUBLJANI
FILOZOFSKA FAKULTETA
ODDELEK FILOZOFIJA
in
TEOLOŠKA FAKULTETA

JOŽE VAJDIČ

**Hannah Arendt in Zygmunt Bauman o dejavnikih
totalitarizma**

Diplomsko delo

UNIVERZA V LJUBLJANI
FILOZOFSKA FAKULTETA
ODDELEK FILOZOFIJA
in
TEOLOŠKA FAKULTETA

JOŽE VAJDIČ

**Hannah Arendt in Zygmunt Bauman o dejavnikih
totalitarizma**

Diplomsko delo

Mentorja :
dr. Cvetka Hedžet Tóth
In
dr. Bojan Žalec

Dvopredmetni univerzitetni program
Filozofija
Dvopredmetni univerzitetni program
Teologij

Ljubljana, 2016

KAZALO

1 UVOD	1
2 POJAV TOTALITARIZMA	4
2.1 Karakteristike totalitarizma	5
2.2 Karakteristike genocida	8
3 NOVOST TOTALITARIZMA	10
4 ARENDT O TOTALITARIZMU	14
4.1 Ideologija	14
4.2 Teror	17
4.3 Propaganda	19
4.4 Totalitarni vodja	21
4.5 Izolacija	23
4.6 Popolna nadvlada	25
4.7 Človeštvo in teror	25
4.8 Tri stopnje na poti v pekel totalitarizma	27
4.9 Sistem taborišč	30
4.10 Totalitarizem in tiranija	31
5 MODERNA IN HOLOKAVST	34
5.1 Družba in moralna nevidnost	35
5.2 Antisemitizem	37
5.3 Tujci v sredi	37
5.4 Modernost rasizma	38
5.5 Enkratnost in normalnost holokavsta	41
5.6 Posebnost modernega genocida	42
5.7 Posledice hierarhične in funkcionalne delitve dela	43
5.8 Birokracija v holokavstu	45
5.9 Propad modernih varoval	45
5.10 Sodelovanje žrtev	47
5.11 »Zapečatenje« žrtev	48
5.12 Teorija iger in racionalnost samoohranitve	49

5.13 Milgramovi pokusi	52
5.14 Sociološka teorija moralnosti	52
6 ANALITIČNA PRIMERJAVA	56
7 SKLEP	64
8 POVZETEK.....	66
8.1 Povzetek.....	66
8.2 Abstract.....	67
9 VIRI IN LITERATURA	68
9.1 Knjižni viri in literatura	68
9.2 Spletni viri	69

1 UVOD

Pluralizem sodobnosti je pustil pečat na vsakem članu družbe, v kateri živimo, oblikoval nas je vse od rojstva do oseb, kakršne smo danes. Morda ravno ta pozicija subjekta, ki je del pluralnega sveta, poraja željo po samospoznanju, aktivno aplikacijo razuma pri odkrivanju in umestitvi samega sebe v sodobne miselne tokove. Ravno v prepletu navedenih okoliščin, sodobnosti in racionalnosti, je mogoče odkriti povod za izbrano tematiko diplomskega dela.

Vsekakor je mogoče, da na primer materializem v totalitarizmu najde nekatere svoje referente, najbrž to še toliko bolj velja za idealizem, ampak podlaga za avtorjev nemir ob dogodku holokavsta in vanj ujetih ljudi, je predvsem v domeni personalizma¹.

Personalist si torej ne more kaj, da ne občuti nuje po razumevanju ljudi ter dogajanja v tem procesu. Zelo celovito je to težnjo zajel Everett. C Hughes v svojem članku »Dobri ljudje in umazan posel«, ko postavi dve ključni vprašanji, ki obravnavata »umazan posel«, naperjen proti Judom s strani nemške nacionalsocialistične vlade: (Hughes 1993, 87)

1. Kdo so ljudje, ki v resnici izvajajo takšno delo?
2. Kakšne so okoliščine, v katerih jim drugi »dobri« ljudi to dopuščajo?

K premisleku ob teh vprašanjih, ob spoznavanju grozot tistega časa pa se neizogibno občuti še dodatno, tesnobno vprašanje: glede na to, da se je holokavst v naši polpretekli zgodovini dejansko zgodil, je mogoče, da se iste grozote ponovijo tudi danes?

Odgovore lahko poiščemo v osnovnih virih, na katerih temelji naša raziskava, »Izvori totalitarizma« Hannah Arendt ter »Moderna in holokavst« Zygmunta Baumana. Obe knjigi uvrščamo med temeljna dela, ki obravnavajo totalitarizem², zaradi svoje strokovnosti in sistematičnosti, hkrati pa tudi zaradi nekaterih perečih odkritij, avtorja sta namreč pripadnika modernistične teorije genocida.

V tej raziskavi se bomo spraševali po dveh najbolj znanih in kontroverznih tezah:

¹ V kolikor personalizem razumemo v njegovi najosnovnejši značilnosti – osredotočenju na osebo, osebo kot najvrednejšo entiteto z neodtujljivim dostojanstvom, kot bitjem odnosa, ne zgolj posameznikom. Opomba je na mestu zaradi pojasnitve uporabljenih pojmov, saj je personalizem mogoče obravnavati kot eno izmed oblik ravno tako omenjenega idealizma. (Ratej 2015, 7)

² Le Monde je izvore totalitarizma uvrstil med najboljše knjige 20. stoletja, National Review kot petnajsto na lestvici najboljših neleposlovnih del, Intercollegiate Studies Institute pa med 50 najboljših neleposlovnih del prejšnjega stoletja. Moderna in holokavst pa je med drugim prejela tudi prestižno Amalfijevo evropsko nagrado za sociologijo in družbene znanosti.

Je totalitarizem resnično povsem nova oblika vladavine, kakršna do vzpona nacizma in stalinizma še ni obstajala in pa; ali na videz neracionalni holokavst vsebuje racionalne elemente, ki so nujni pogoj za njegov obstoj?

Sedaj je mogoče lažje razumeti začetno motivacijo, avtorja se namreč dotikata ravno modernosti in racionalnosti, obenem pa iščočemu razkrivata, kaj se dogaja z osebo in okoljem v mračnih okoliščinah totalitarnih režimov.

Osnovo nadaljnje razprave bo torej tvorila obravnava dveh tez, kot sta jih podala Arendt in Bauman, vendar v okviru dveh vprašanj, kot jih je postavil Hughes. Raziskovali bomo, kateri so moderni elementi, ki zadevajo ljudi in okoliščine v totalitarizmu; ter kje je mogoče videti moč racionalnosti, ki zadeva ljudi in okoliščine v totalitarizmu.

Ob raziskavi so se pojavile tudi nekatere težave. Kot opozarja Žalec, se izraz totalitarizem lahko uporablja nenatančno in neustrezno, kot diskreditacija, poleg tega pa obstaja tudi nepripravljenost za uporabo tega termina, kadar gre za očitne primere totalitarizma. (Žalec, Genocid in totalitarizem: pojmovna analiza 2013, 30). Problem na popolnoma avtorjevi subjektivni ravni je predstavljala dokaj zapletena sintaksa in uporaba terminologije, predvsem ob branju Hannah Arendt. Preučevanje njenega opusa zahteva določeno filozofsko, zgodovinsko ter sociološko predznanje, ob pomanjkanju katerega se je večkrat potrebno zateči k sekundarni literaturi, kar seveda zahteva svoj čas. S tem povezana težava pa je tudi usmerjenost avtorjev: medtem ko Arendt izhaja iz politične teorije in filozofije, pa je Baumanova podlaga sociologija. Čeprav se dotikajo istih referentov, vsaka znanost nanje zre preko svoje paradigme. In na koncu, pričakovan problem predstavlja tudi ogromen seznam relevantne literature, tako primarne kot sekundarne. Totalitarizem kot pereč pojav je temu primerno tudi obravnavan, nanj se namreč navezuje vrsta avtorjev s celotnega področja družboslovnih in humanističnih znanosti. Že osnovna avtorja imata ogromen opus, zaradi česar obravnavamo predvsem njuni središnji deli.

Primaren pristop je torej metoda retrospektivne analize dokumentov. Ob pregledu bibliografije sledi še preverjanje sekundarne literature, ki ponuja širšo kontekstualno umestitev in z novimi informacijami dodaten vpogled v bistvo problematike. Med viri se izberejo relevantni podatki v obliki obnov, na katerih temelji naslednji korak, analitično primerjalna metoda. Ta omogoča preverjanje veljavnosti postavljenih tez in postavitev zaključka raziskave.

Dodati pa je potrebno še tehnično opombo, saj je dogajanje v tretjem rajhu veliko intelektualcev motiviralo, da so se lotili refleksije tega pojava, ki mu v zgodovini ni para. Različni avtorji so tako uporabljali različne pojmovne oznake (totalitarizem, holokavst, genocid, industrija smrti), kar je razvidno tudi v izboru tako primarne kot sekundarne literature. Izrazi v praktični uporabi ne sovpadajo, v kontekstu pričujoče problematike pa so uporabljeni v sklopu totalitarizma. Posebno pojmovanje se uporablja v primerih, ko avtorji označujejo ter definirajo točno določen vidik totalitarizma.³

³ Na primer Arendt genocida ne vidi kot nujni pogoj totalitarne vladavine, pač pa da se »totalitarne metode nadvlade« presenetljivo skladajo s programi masovnega iztrebljanja.

2 POJAV TOTALITARIZMA⁴

Pojem totalitarizem je skoval Giovanni Amendola leta 1923, kot obsodbo fašističnih ambicij k monopolizaciji moči in spremembi italijanske družbe preko nove politične religije. Natančnejše določitve izraza se je v petdesetih letih 20. Stoletja lotil Carl Joachim Friedrich v delu *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*.

V političnem diskurzu je to en od večkrat definiranih in hkrati večkrat izpodbijanih pojmov. Lahko rečemo, da sta kljub fašističnemu in nacističnemu partikularizmu (centralnost naroda ali arijske rase) ter boljševidičnemu univerzalizmu (prizadevanje k brezrazredni mednarodni družbi) oba sistema v osnovi enaka ali vsaj zelo podobna. Totalitarizem skozi skrajno zanikanje osebne svobode poraja režim z resnično radikalnimi ambicijami. Njegovi glavni cilji so nemotena vlada brez pravnih ovir, državljanskega pluralizma in strankarske konkurence, v končni fazi pa tudi preobrazba in preporod same človeške narave.

O izvoru totalitarizma si stroka ni popolnoma enotna. Arendt, Bauman, Linze, Friedrich, Brzezinski, Hayek, Griffin, v Sloveniji Juhant (Žalec, Genocid in totalitarizem: pojmovna analiza 2013, 31) zagovarjajo tezo, da je totalitarizem radikalno nov in neprecedenčen pojav, ki je spremljal ekonomsko, politično in moralno uničenje Evrope po prvi svetovni vojni. Po tej teoriji ni mogoče najti že uveljavljenih primerov tega pojava, obenem pa tudi ne iskati analogij s cesarskim, bonapartističnim ali drugimi diktatorskimi režimi. Totalitarizem je edinstven pojav, ne pa skrajnejša verzija prej uveljavljenih oblik vladanja. Izraz se torej uporablja kot poudarek na novosti režima in krizi, ki ga označuje.

Nasprotno pa obstajajo teorije, po katerih ima totalitarizem globlje korenine. Rečemo lahko, da je totalitarizem izrojena oblika sankcionirane države po Martinu Luthru, kot trdita Voegelin ter Versluis (Žalec, Genocid in totalitarizem: pojmovna analiza 2013, 31). Po Franzu Neumannu je bilo »totalitarno diktatorstvo« nakazano že v špartanskem polis ali med rimljansko vladavino cesarja Dioklecijana (284-305); nacionalni socializem naj bi metode fašističnega diktatorstva povzel po rimskem demagogu iz štirinajstega stoletja, Coli di Rienzi, Popper pa totalitarne misli zasledi že pri Platonu (Žalec, Genocid in totalitarizem: pojmovna analiza 2013, 31). Totalitarizem niti ni nujno del zahodne tradicije. Karl Wittfogel je v *Orientaliskem despotizmu* (1957) zasledil »popolno moč« v pnevmatični vladavini davne Kitajske. Medtem ko se sinologi načeloma

⁴ Poglavlje je v celoti povzeto po spletnem viru na www.encyclopedia.com, geslo »totalitarianism«, razen na mestih, kjer so ustrezno označeni drugi viri

izogibajo označevanja maoizma kot totalitarnega, pa ga Harry Wu, ki je bil devetnajst let zaprt v kitajskem Lagoaiju, označuje ravno kot takšnega.

Zametke totalitarnih idej je mogoče zaslediti tudi v literaturi. Karl Popper je izpostavil protototalitarizem v Platonu. Max Horkheimer in Theodor Adorno sta nakazala totalitarno dialektiko, ki izhaja iz razsvetljenske fiksacije na matematično formalizacijo ter instrumentalni razum. J.L. Talmon je opozoril na »totalitarno demokracijo«, h kateri so se nagibale nekatere filozofije osemnajstega stoletja. Izražena s strani filozofov kot Jean-Jacques Rousseau, Morelly in Gabriel Bonnot de Mably; radikalizirana pod francosko revolucijo, še posebej med jakobinsko fazo, je »totalitarna demokracija« stremela k »političnem mesijanstvu«, ki je oznanjevalo prihod novega reda, homogenega in egalitarnega, hkrati pa reguliranega s krepostnimi revolucionarnimi vodilnimi elementi.

Na splošno pa lahko razdelimo vse znanstvene pristope v ukvarjanju s totalitarizmom v dve veliki skupini⁵ (Žalec, Genocid in totalitarizem: pojmovna analiza 2013, 31):

- a) Normativne teorije (Arendt, Bauman, Talmon, Hayek, Voegelin);
- b) Empirični pristop (Friedrich, Brzezinski, Linz)

Normativne teorije poskušajo opisati intelektualno bistvo totalitarizma ob obravnavi pojmov, kot so svoboda, individualnost, kolektivizem in milenijska utopična misel, empirični pristop pa ponuja konkretna politična, ekonomska in pravna merila, ki jih mora določen režim izpolnjevati, če naj velja za totalitarnega. (Žalec, Genocid in totalitarizem: pojmovna analiza 2013, 31)

2.1 Karakteristike totalitarizma

Običajno se totalitarizem opisuje kot skupek lastnosti, značilnih za italijanski fašizem, nemški narodni socializem in sovjetski boljševizem. Vprašanje pa je, katere so te značilnosti, in tudi glede njih obstajajo različna mnenja. Carl Friedrich v Totalitarizmu objavljenem leta 1954 opisuje pet elementov, katerim je v sodelovanju z Zbigniewom Brzezinskim dodal še šestega⁶. Še pred tem pa je Arthur M. Hill izpostavil petnajst tipičnih značilnosti, katere je dopolnil Norman

⁵ Na tem mestu velja opozoriti na prav tako dvojno delitev znotraj stroke na intencionaliste ter funkcionaliste, ki je opisana v nadaljevanju.

⁶ Lahko rečemo, da tudi *Totalitarna diktatura in avtokracija* Friedricha in Brzezinskega (1966) sodi med temeljna klasična dela, ki obravnavajo totalitarizem.

Davies v svojem delu Zgodovina Evrope na skupno sedemnajst elementov. Praktično pri vseh pa opazamo pogosto ponavljanje istih karakteristik:

- Revolucionarna, ekskluzivna in apokaliptična ideologija, ki oznanja uničenje starega reda – koruptivnega in šibkega – ter rojstvo radikalno nove, očiščene in mogočne dobe. Antiliberalna, antikonzervativna in antipluralistična totalitarna ideologija ustvarja mite, katekizme, kulte, praznovanja ter rituale, namenjene počastitvi usode izvoljenih.
- Celična, fluidna ter razpršena strankarska struktura, ki prenaša avtoriteto na lokalne milice. Ko pridobiva nove člane in somišljenike, se ti združijo v maso, na čelu katere je karizmatični vseveden in nezmotljiv vodja, ki zahteva brezpogojno predanost ljudi.
- Režim, v katerem so funkcije namenoma podvojene⁷, osebe pa neprestano premeščano. To zagotavlja kadrovsko rivalstvo ter odvisnost na presojo enega pravega vodje. V kolikor pravni instrumenti sploh funkcionirajo, so ti le farsa, kot pa resnična prepreka pred neovirano uporabo izvršilne moči.
- Ekonomsko-birokratski kolektivizem, ki deluje za plenilske, avtarkične in militaristične cilje režima.
- Monopolistični nadzor množičnih medijev, »profesionalnih« organizacij in javne umetnosti, s katerimi se oblikuje jezik, poln klišejev, načrtno namerjen ustvarjanju dvoumnosti, večplastnosti in zapletenosti.
- Kultura bojne solidarnosti, v kateri se nasilje ter nevarnost (npr. v strelskih jarkih, uličnih bojih) obredno proslavlja s strankarskimi uniformami, metaforami in nazivi. Še posebej so tu ciljna skupina mladi, od katerih pa se pričakuje občudovanje in posnemanje »starih borcev« revolucije.
- Odstranitev ne samo aktivne opozicije, pač pa tako imenovanih »objektivnih sovražnikov« ali »sovražnikov naroda« - kategorij ljudi, ki omadežujejo neko pripisano kvaliteto, kot je rasa ali poreklo. Zločin proti državi ni bil nujno storjen s strani tistega, ki je bil obtožen. V totalitarizmu so ljudje kaznovani zaradi tega, kar so, ne pa zaradi tega, kar počnejo.
- Neprestana mobilizacija celotne populacije z vojno, akcijami, »bitkami« in čistkami.
- Prodorna uporaba terorja z namenom osamitve ter zastraševanja vseh ljudi, katere režim označi kot grozeče. To nalogo opravlja prej tajna policija kot vojska. Slednja po navadi razpolaga z manjšo močjo in nosi nižji status kot pod netotalitarnim diktatorstvom ali »avtoritarnim« režimom.

⁷ Nacisti so z osupljivo natančnostjo poskrbeli za to, da so vsako funkcijo državne administracije pokrili s kakšnim strankarskim organom. Za tiste položaje državne oblasti, ki jih niso mogli zasesti s svojimi ljudmi, so ustvarili temu primerne »senčne funkcije« v lastni organizaciji in s tem vzpostavili drugo državo poleg države. (Heiden 1944, 616)

- Laboratorij totalitarne prevlade je koncentracijsko taborišče. Eksperiment, katerega izvaja, je odkrivanje pogojev, pod katerimi človeški subjekti postanejo popolnoma pokorni in ubogljivi. Obstaja tudi sistem suženjskega dela, skupaj z rasno in/ali razredno politiko genocida.

Očitno je, da različni avtorji opisujejo več karakteristik ter elementov totalitarizma; kljub razlikami med njimi pa večina med značilnosti uvršča nasilje. Pomembno pa je, da medtem, ko npr. Friedrich in Brzezinski menita, da nasilje ni bistveni atribut totalitarizma (Žalec, Genocid in totalitarizem: pojmovna analiza 2013, 32), se z njima ne strinjata Arendt⁸ in Bauman⁹, kar nakazuje na potrebo po točnejši določitvi in bistvu totalitarnega nasilja.

Trditev Linza, Friedricha ter Brzezinskega temelji na dejstvu, da je bilo nasilje samo sredstvo za uničenje opozicije, in ko je bila ta uničena, je sistem ostal totalitaren, nasilja pa ni bilo več, ker ni bilo več potrebe. Suurland se s tem stališčem ne strinja, in da bi to pojasnil, uvede razlikovanje med praktičnim in ideološkim nasiljem. Totalitarno nasilje vsebuje obe omenjeni vrsti nasilja. (Žalec, Genocid in totalitarizem: pojmovna analiza 2013, 34).

Praktično nasilje je skupno vsem totalitarnim režimom, njegov glavni namen pa je odstranitev opozicije in razkazovanje moči v propagandne namene. Pojavi se v začetnih fazah, ko totalitarna moč še ni do konca uveljavljena. Ko pa doseže monopol moči, je praktično nasilje postavljeno na stranski tir, in v ospredje stopi ideološko nasilje, ki je vsiljeno priznavanje utopije. Ravno to vsiljeno fabriciranje, torej ideološko nasilje, je po Suurlandu edinstvena in razlikovalna značilnost totalitarizma, podrobneje pa ga označi s tremi točkami, ki so zanj osrednjega pomena: (Žalec, Genocid in totalitarizem: pojmovna analiza 2013, 34)

1. Vsakdo, kdor ni popolno utelešenje ideologije, je sovražen.
2. Že goli obstoj sveta zunaj totalitarnega sveta (sveta, ki ni totalitaren), je nekaj, kar je na nek način v nasprotju z resnico totalitarizma.
3. Totalitarna revolucija je stanje permanentne vojne na treh frontah:
 - a) zanikanje realnosti in nadomeščanje z novo, dokler ni ustvarjena utopija,
 - b) totalitarno gibanje je utelešenje svobode, vsi, ki niso pod njegovo vlado, so nesvobodni; ker je svoboda cilj vseh, morajo vsi biti pod njegovo vlado,

⁸ Če je zakonitost bistvo netiranske vladavine, nezakonitost pa bistvo tiranije, potem je teror bistvo totalitarne vladavine. (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 560)

⁹ Čeprav totalitarizem temelji na nasilju, pa ne moremo biti popolnoma prepričani, da ga subjekti v njem tudi popolnoma ponotranjijo. (Beilharz 2000, 103) Beilharz, avtor več knjig o Baumanu, na podlagi raziskav o poljskem sociologu postavi sicer problematičen trditev, saj v njej lahko zasledimo namig o možnosti ideološkega nekonformizma, vendar pa jasno izpričuje povezavo med totalitarizmom in nasiljem.

- c) izključno sovražnikovo delovanje je vir neskladja med stvarnostjo in ideološko utopijo, zaradi česar so zgolj »logični sovražniki« obenem tudi že objektivni ali dejanski sovražniki.

Napisano nakazuje na povezavo med totalitarizmom in genocidom, ki ni zgolj naključna, zaradi česar je potrebno dodatno pojasniti še pojem genocida.

2.2 Karakteristike genocida

Pojem genocid je skoval Raphael Lemkin (Power 2008, 456) in dobesedno pomeni uboj rase. OZN v Konvenciji o preprečevanju in kaznovanju zločina genocida pravi, da sta za genocid potrebna tako fizičen kot psihološki element - Po Auschwitzu se ne da več trditi, da je smrt predvsem in samo »biološki prafenomen« (Tóth, Hermenevtika metafizike 2008, 398). Medtem, ko je namen fizičnega elementa uničenje (delno ali v celoti) narodne, etnične, rasne ali verske skupine kot take, pa psihološki ne pomeni le uboja, pač pa tudi uničenja življenjskih pogojev ali dejavnikov skupine na ekonomskem, političnem, ozemeljskem, kulturnem ali drugih področjih. Ob tem je mogoče dodati, da ta definicija ni zadostna, saj med zaščitenimi niso navedene tudi politične skupine. (Žalec, Genocide as social death: A comparative conceptual analysis 2013, 60). Pomembno vlogo pri razumevanju in definiranju genocida ima filozofinja Claudia Card, ki vpelje ključen pojem »socialne smrti«. Socialna smrt ni nujno genocid, genocid pa je nujno socialna smrt (Žalec, Genocid in totalitarizem: pojmovna analiza 2013, 35).

V genocidih preživele osebe doživljajo socialno smrt, vsaj v določeni meri in za določen čas. Nekatere so pozneje ponovno oživljene, nekatere pa ne. Nasproti ji stoji socialna vitalnost, ki ustvarja kontekste in identitete, ki dajejo našim življenjem obliko in smisel. In če upoštevamo osrednje mesto, ki ga v genocidu zavzema socialna smrt, ugotovimo, da fizično ubijanje ni bistveni element genocida. Obstajajo bolj prefinjene oblike genocida, ki članov tarčne skupine ne ubijajo fizično, ampak zgolj uničujejo določene vezi, odnose in socialne strukture, ki so vitalnega pomena za preživetje tarčne skupine. (Žalec, Genocid in totalitarizem: pojmovna analiza 2013, 36) V fašizmu sta dojemanje in pogled na življenje v podobi določene ideologije uspela prikrita dejstvo, da življenja ni bilo več, kajti to je svet, v katerem življenje ne živi (Tóth, Hermenevtika metafizike 2008, 373).

Genocid je etično obložen, zaradi česar je mogoče razumeti, zakaj ga v določenih primerih ljudje ne želijo uporabljati: ker je genocid sam po sebi nekaj slabega, za iztrebljanje pa to ne velja

nujno¹⁰. Moralna komponenta ima svoj pomen v tem, da je ocena določenih totalitarnih sistemov, in s tem sploh njihovo razglašanje za totalitarne, v precejšnji meri odvisno od moralne ocene dejavnosti socialne smrti nad določenimi družbenimi skupinami v teh sistemih (Žalec, Genocid in totalitarizem: pojmovna analiza 2013, 37)

Pomen genocida za totalitarne režime lahko razumemo preko Arendt, ki trdi, da je za nacizem značilno neinstrumentalizirano, v tem smislu nerazumno zlo. Na splošno lahko rečemo, da je za uresničevanje nerazumnega zla, ki ima družbeno razsežnost, inherentna, neločljiva prvina totalitarizma, ni pa njena temeljna prvina – ta je namreč genocid. Totalitarizem potrebuje uničenje neke skupine kot vrhovno vrednoto, ne le sredstvo, temveč sam cilj. Zlo torej ni več sredstvo za doseganje nečesa, pač pa je cilj samo po sebi. (Žalec, Genocid in totalitarizem: pojmovna analiza 2013, 37).

Žalec v nadaljevanju poda opozorilo, v katerem se strinja z Arendtovo, da z dosledno uporabo etično neobloženih pojmov, ne moremo reči, da je inherentni del totalitarizmov genocid, ampak le socialno ubijanje določene družbene skupine (Žalec, Genocid in totalitarizem: pojmovna analiza 2013, 37).

¹⁰ Kot primere lahko navedemo iztrebljanje razrednih sovražnikov komunizma v očeh komunistov, iztrebljanje Judov v očeh nacistov, primere iztrebljanja v Stari zavezi v očeh judovskih in krščanskih vernikov (Žalec, Genocid in totalitarizem: pojmovna analiza 2013, 36).

3 NOVOST TOTALITARIZMA

Sociologija kot teorija o civilizaciji, moderni, moderni civilizaciji lahko pomen holokavsta omalovažuje, napačno presodi ali prezre na dva načina.

Prvi način je, da predstavi holokavst kot nekaj, kar se je zgodilo Judom; kot dogodek v judovski zgodovini. V takšni luči je holokavst nekaj enkratnega, varno neznačilnega in sociološkega stališča nepomembnega. Najbolj običajen način takšnega prikazovanja holokavsta je prikazovanje holokavsta kot vrhunca evropsko-krščanskega antisemitizma. Drugi način pa je, da predpostavimo holokavst kot skrajni primer obširne in znane kategorije družbenih pojavov; kategorije, ki je sicer brez dvoma odurna in odbijajoča, vendar s katero lahko živimo (in s katero moramo živeti). Tako je holokavst prikazan kot še en predmet (čeprav še kako pomemben) v obširni kategoriji, ki zajema številne »podobne« primere konfliktov, predsodkov ali agresij.

Naj holokavst obravnavamo tako ali drugače, detonator je vedno izključen; nobena pomembnejša revizija naše družbene teorije ni zares potrebna, saj naj bi bili metode in koncepti, ki jih je nakopičila sociologija povsem primerni, da ta izziv obvladamo in ga razumemo. Posledica vsega tega je teoretska samozadostnost, nova kritika modela moderne družbe ni potrebna.

Do sedaj objavljene študije pa kažejo, da lahko holokavst pove več o stanju sociologije, kot pa sociologija o holokavstu. (Bauman 2006, 23-25)

... končno pa se mi je posvetilo, da ne pišem zgodovinske knjige, čeprav očitno vsebuje vrsto zgodovinskih analiz, pač pa pišem politično knjigo, v kateri se pretekla zgodovina ne obravnava le s stališča sedanjosti, ampak se ta niti ne bi razkrila brez izvora totalitarizma, ki jo je zaznamoval. Z drugimi besedami, »Izvori« v prvem in drugem delu knjige niso vzroki, ki neizogibno vodijo k določenim pojavom, pač pa postanejo izvori šele potem, ko se pojav šele materializira. (Arendt, Essays in understanding 1953, 1)

Avtorja že takoj na začetku opozarjata, da sta v teku svojega raziskovanja naletela na presenetljivo razhajanje med uveljavljeno teorijo in svojimi dognanji¹¹. Razhajanje se je prikazalo na tak način, da je zamajal temelje lastnega védenja ali celo znanosti same. Kot je sarkastično opozoril Bauman, v luči totalitarizma je potrebna nova kritika moderne družbe.

Zanimivo je, da niti Arendt niti Bauman pravzaprav nikoli ne podata natančne, dobesedne definicije totalitarizma, kot smo ga v tej študiji že obravnavali. Namesto tega izpostavljata njegove značilnosti in predvsem lastnosti, ki so lastne samo njemu in ga torej razlikujejo od do

¹¹ Tóth pride do presenetljivo podobnih zaključkov z Baumanovimi, vendar s stališča filozofije. Po Auschwitzu je prišlo do razkroja moralne zavesti v tolikšni meri, da je bilo treba ponovno razmisliti o temeljih za praktično filozofijo, ki naj kot usmerjevalna praksa preprečuje možnosti ponovitve tega, kar se je zgodilo (Tóth, Hermenevtika metafizike 2008, 372).

sedaj znanih režimov terorja. Političnih sil v Evropi po prvi svetovni vojni nista gnala zdrav razum niti koristoljubje. Te sile, totalitarna gibanja, so torej predstavljala potencial za uničenje, ki mu ni mogoče najti primerjave (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 9).

Za razliko od prejšnjih režimov terorja, cilj totalitarizma ni le uničenje fizičnega življenja. Pred »totalnim terorjem« nastopijo še ukinitve državljskih in političnih pravic, izključitev iz javnega življenja, zaplemba premoženja, in na koncu, deportacija in pomor celotnih razširjenih družin in njihove okolice. Z drugimi besedami, cilj totalnega terorja je izbris celotnega življenjskega okolja vrste, pušča le nekaj preživelih, ki želijo ali morejo deliti njegovo zgodbo. Na nacističnem primeru genocida je splošno sprejemanje, lahko rečemo tudi sokrivda, v Nemčiji in okupiranih območjih ne-židovski populaciji preprečevalo dialog o vsem, kar so vedeli in o izkušnjah, ki so jih doživeli. To je bila genialna strategija, katero je uspela premagati šele nemška povojna generacija, ki je dozorela v šestdesetih letih dvajsetega stoletja. Večina preživelih je bila nagnjena k molčečnosti. Pogosto so potlačili spomine zaradi strahu pred tem, da jim ne bi verjeli, zaradi »sramu« pred preživetjem ali pa zaradi samega trpljenja, kateremu so bili podvrženi. Nejevera je bila razumljiva in prevladujoča reakcija na poskus popolnega uničenja ljudstev. Nedvomno racionalnost systemskega genocida v knjigi Prima Levija *Potopljeni in rešeni* ilustrirajo besede enega od vodij v Auschwitzu:

Kakor koli se bo že končala ta vojna, smo v vojni proti vam zmagali mi; nihče od vas ne bo ostal, da bi pričal, in tudi če bi kdo pobegnil, mu svet ne bo verjel. Morda bo prišlo do dvomov, razprav in zgodovinskih raziskav, vendar nič ne bo gotovo, saj bomo skupaj z vami uničili tudi dokaze. Pa tudi če se kakšen dokaz ohrani in če kdo od vas preživi, bodo ljudje dejali, da so stvari, o katerih govorite, preveč pošastne, da bi jim lahko verjeli. Dejali bodo, da gre tu za pretiravanje zavezniške propagande, in bodo verjeli nam, ki bomo vse zanikali, ne pa vam. Zgodovino koncentracijskih taborišč bomo narekovali mi. (Levi 2003, 7)

Ampak kaj dejansko so novi elementi, ki jih je vpeljal totalitarizem, zaradi katerih se razlikuje od drugih množičnih pobojev? Ko se ozremo v zgodovino, vidimo, da je bila ta polna množičnih pobojev, odkritega nasilja in iztrebljanja celotnih kultur, kar namiguje da holokavst vendarle ni niti enkrat niti moderen pojav. Avtorja opozarjata, da ne moremo vsakega izbruha antisemitizma, rasizma ali imperializma enačiti s totalitarizmom. Ta namreč zlorablja lastne ideološke in politične elemente, vse dokler popolnoma ne izgine temelj dejstvene realnosti, iz

katerega ideologije na začetku črpajo svojo moč in propagandno vrednost (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 17).

Bistvena razlika, ki loči nacistični genocid od prejšnjih množičnih pobojev je ta, vsebuje lastnosti, ki imajo izrazit priokus moderne. In prav navzočnost teh lastnosti pomeni, da je moderna pripomogla k holokavstu bolj neposredno kot pa samo zaradi svoje šibkosti in nesposobnosti. Pomeni, da je bila vloga moderne civilizacije pri vzniku in udejanjanju holokavsta aktivna, ne pasivna (Bauman 2006, 144). Uporabil je moderna orodja znanstvenosti, načrtovanja, racionalnosti, učinkovitosti, birokracije, usklajenosti na doslej še nikoli videnem nivoju.

Našo pozornost najprej pritegne to, da moderni primeri genocida izstopajo že samo zaradi svoje razsežnosti. Nikoli se še ni zgodilo, da bi bilo toliko ljudi pobitih v tako kratkem času kot med Hitlerjevo in Stalinovo vladavino. (Bauman 2006, 147). Natančen izračun žrtev totalitarnih režimov je izredno težka, domala nemogoča naloga. Ne obstaja nikakršen seznam vseh žrtev, ki bi ga vodili nacistični vodje, še več, ko se je režim pričel vidno sesuvati, so z namenom prikrivanja izvedenih grozot pričeli tudi z rušenjem lastne infrastrukture. Raziskovalci, judovske organizacije in vladne agencije so se od leta 1940 opirale na vrsto različnih virov, kot so popisi, zajeti arhivi in povojne raziskave, ki nam prikazujejo vedno bolj točno število smrti tega časa. Pa vendar so te le stranski proizvod drugih značilnosti, kot so popolna odsotnost vsakršne spontanosti na eni strani in prevlada racionalnega, skrbno pretehtanega načrta na drugi. Holokavst je bil sila natančen in prefinjen sistem uničevanja po taboriščih, nič spontanega, ampak do skrajnosti premišljena mašinerija množičnega ubijanja, dobesedno industrija smrti (Tóth, Hermenevtika metafizike 2008, 371). Totalitarizem zaznamuje skoraj popolna odstranitev naključja ter neodvisnost od čustev skupine ali osebnih motivov (Bauman 2006, 147), najbolj ga zaznamuje namen. Večina konfliktov, ki smo jih poznali do tega trenutka, predpostavljajo akterje, ki jih vodi sovraštvo, ksenofobija, heterofobija ipd., s pridihom ideologije pa se ti prelevijo v izrazite dualizme tipa »ali mi ali oni«.

Zares moderni genocid pa se od teh razlikuje po tem, da ima zelo specifičen cilj. Odstranitev opozicije ali nasprotnika ni končni cilj, pač pa zgolj sredstvo na poti do njega. Cilj sam je veličastna vizija boljše in radikalno drugačne družbe (Bauman 2006, 148).

Tej trditvi prav tako pritrjuje Arendt, ko pravi, da prevzem oblasti s pomočjo nasilja ni nikoli cilj, ampak samo način za doseg cilja in prevzem oblasti v katerikoli državi je samo dobrodošla vmesna stopnja, nikoli pa konec gibanja (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 410), natančneje pa to dopolni, ko pravi da:

teror pomeni uresničenje zakona gibanja; njegov glavni cilj je omogočiti sili narave ali zgodovine, da prosto vihra skozi človeštvo, pri čemer je ne ovira nobeno spontano človeško dejanje. Nepomembna je blaginja ljudi ali interes enega človeka, temveč izdelovanje človeštva, posameznika izloča zavoljo vrste, žrtvuje »dele« zavoljo »celote«. (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 560)

Tukaj je na delu proces, ki ga Bauman imenuje vrtnarska kultura in ga definira kot načrt za idealno življenje in popolno ureditev človekovih razmer (Bauman 2006, 149). Ko ta proces, to vizijo prične izvajati absolutna oblast, ki ni več omejevana s sredstvi družbenega nadzora, se izpolnijo pogoji za genocid. Njegova enkratnost ima svoj izvor v moderni, do realizacije pa pride, ko združi nekatere običajne dejavnike moderne, ki so sicer ločeni¹². V nadaljevanju bomo te dejavnike tudi podrobneje predstavili.

¹² Podobno trdi tudi Sarah Gordon v svojem delu *Hitler, Germans and the »Jewish Question«*, kjer našteje več dejavnikov, ki so se morali povezati, da bi proizvedli holokavst: radikalen (obenem moderen, rasističen ter iztrebljevalski) antisemitizem nacistične vrste; preoblikovanje tega antisemitizma v praktično politiko močne centralizirane države; dejstvo, da je ta država obvladovala velikanski, učinkovit birokratski aparat; izredno stanje (položaj, ko lahko vlada in birokracija izvajata ukrepe, katere bi sicer lahko implementirala s težavo); in prebivalstvo, ki se na splošno ni vmešavalo in je pasivno sprejemalo ta proces.

4 ARENDT O TOTALITARIZMU

Razjasnitev bistvenih dejavnikov totalitarizma je zelo pomembna, ker iz tega izhajajo pomembne posledice oziroma razlike za (primeren) odnos do posameznih družbenih pojavov¹³ (Žalec, Genocid in totalitarizem: pojmovna analiza 2013, 30).

4.1 Ideologija

Arendt definira ideologije kot *-izme*, ki lahko na zadovoljstvo svojih privržencev razložijo vse in vsak pojav iz ene same premise, so zelo sodoben pojav in v mnogih desetletjih so v političnem življenju igrale zanemarljivo vlogo. Le v retrospektivi lahko v njih odkrijemo določene elemente, zaradi katerih so za totalitarno vladavino postale tako vznemirljive in uporabne. Veliki politični potenciali ideologij niso bili odkriti pred Hitlerjem in Stalinom. (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 564). Čeprav te »-izme« zasledimo že v svetovnih nazorih in ideologijah devetnajstega stoletja, sami po sebi niso totalitarni. Vse pa vsebujejo totalitarne »elemente« in postanejo totalitarne le v primerih, ko jih mobilizira totalitarno gibanje in jih spremeni v orodja totalitarne nadvlade. (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 566)

Če Arendt niti razrednega mišljenja niti rasnega mišljenja ne dojema kot inherentno totalitarnega, je to zaradi tega, ker je vsaka ideologija ali sistem idej, v kolikor je artikuliran kot definitivna teoretična ali politična doktrina ali pa formuliran kot strankarski program, nekompatibilen s totalitarizmom. Doktrine in programi, kakor pozitivni zakoni, postavljajo omejitve, meje in vnašajo stabilnost. (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 220, 407, 408). Kljub temu pa imajo vse ideologije totalitarne elemente, saj vsaka ideologija povzame »aksiomatično sprejeto premiso«, ki tvori osnovo logičnega ali dialektičnega argumenta, ki je konsistenten le na podlagi popolne ločitve od vseh vidnih dejstev, nasprotnih dokazov ali življenjskih izkušenj (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 566, 567). To je ključen vidik njenega argumenta, saj podarja, da arogantna ločitev od resničnosti in izkušenj kaže na povezavo med ideologijo in »terorskimi« karakteristikami vseh totalitarnih režimov, obenem pa tudi izpostavlja njihovo doslej še nikoli videno uničevalno moč. Ključ do te moči se skriva v totalitarni organizaciji družbe. Totalitarna gibanja, ki jih ne vežejo standardi pravnega delovanja in preverljive trditve, izvajajo teror v

¹³ Žalec pomen tega pojasnjuje na primeru Al-Kaide: v kolikor je ta samo praktično naravnana in je njen cilj izgon zahodnih sil iz Svete dežele, jo lahko primerjamo npr. z Eto. V kolikor pa je njen cilj, da ves svet podvrže islamu in njegovim vrednotam, pa je bolj podobna totalitarnima nacizmu in komunizmu.

skladu z imperativi ideološke preureditve družbe. Vsi člani družbe so sedaj potencialne tarče režima terorja, ki funkcionira neodvisno tako od interesov družbe kot njenih članov.

Povezava med ideologijo in terorjem, ki jo sicer v prvi vrsti prepoznavajo predvsem totalitarne organizacije, je torej implicitno razvidna v vseh oblikah ideologij. Ideologija precej dobesedno pomeni to, kar nakazuje njeno ime: logika ideje. Tok dogodkov obravnava, kot da bi ta sledil istemu »zakonu« kot logična razlaga njegove »ideje« (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 565). Stroga logika, s katero se razvija ideološki argument iz aksiološke premise Arendt imenuje »totalitarna veljavnost«. »Ideje« pri *–izmih* nikoli ne oblikujejo predmeta ideologij, in pripona *–logija* nikoli ne indicira le korpusa »znanstvenih trditev o nečem kar *je*, temveč razpiranje procesa, ki se stalno spreminja (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 565). V tem kontekstu je ideologija strogo zaprt sistem mišljenja, saj se nepredvidljivi zaplete in dogodke skozi tok časa obravnava kot splošno ter konsistentno gibanje zgodovine, ki zmore odpraviti vse kontradikcije ali težave s sklepanjem na način čiste argumentacije (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 566). Vse ideologije se torej opirajo na »znanstvenost«, ki zgodovino razlagajo z isto natančnostjo ter logično konsistenco kot v naravoslovnih znanostih. Arendt poudarja, da se znanstvenost ideološkega mišljenja razlikuje od tiste v politiki, katera še vedno domneva, da je njen predmet človeška blaginja, pojem, ki je totalitarizmu popolnoma tuj. »Moderni utilitarizem«, bodisi socialistični ali pozitivistični, pa je prežet z interesi razreda ali naroda (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 431) in stremi k preobrazbi zunanjega sveta ali k revolucionarni preobrazbi družbe (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 552). Obravnavanje interesa kot vseprisotne sile v zgodovini, skupaj s predpostavko, da je moč mogoče določiti z objektivnimi zakoni, predstavljata jedro utilitaristične doktrine. Nasprotno pa totalitarne vladavine želijo preobraziti samo človeško naravo (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 552), saj je človeško stanje pluralnosti največja ovira pred ustvaritvijo ideološko konsistentnega okolja. V zgodovini, kot logičnem in konstantnem procesu nastajanja, ki ga poganja gibanje - izraz ideje, na katero ne vplivajo zunanji dejavniki, ni prostora za svobodo, inherentno prisotno v človekovi sposobnosti mišljenja. Namesto nje ponuja prisilni jopič logike, s katero se lahko človek prisiljuje vsaj tako nasilno, kot ga lahko prisiljuje kakšna zunanja oblast (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 566). Logičnost ideološkega mišljenja je torej predloga za namišljeno družbo kot tudi motor režima terorja, ki je hkrati sredstvo kot tudi cilj. Ko totalitarna vlada prevzame ideologijo, ta tvori osnovo za njeno celotno politično delovanje; ne le, da je vodilo vsega delovanja vlade, ampak ta dejanja tudi označuje kot »dopustne za vladano populacijo« (Arendt, Essays in understanding 1953, 349). V tem smislu ideologija olajšuje pridobitev »soglasja« s strani družbe, katere standardi temeljijo na zaprtem

sistemu misli in katere delovanje ali nedelovanje je vrednoteno izključno glede na »objektivne zakone gibanja«.

Preobrazba ideologij v popolnoma razvite totalitarne ideologije je torej osnoven predpogoj totalitarne vladavine. Antisemitizem na primer, je ideološki le v smislu, ko ga obravnavamo kot razlago »celotne zgodovine, ki jo na skrivaj vodijo Judje«, ne pa zgolj kot sovraštvo do Judov. Na podoben način se socializem kot ideologija »pretvarja, da je celotna zgodovina borba razredov, da je proletarijat z večnimi zakoni vezan, da bo to vojno dobil, da bo nastopila brezrazredna družba in da bo država, končno, zamrla. Totalitarne ideologije pa z odstranitvijo nepredvidljivih elementov in človeškega delovanja kot determinant zgodovine kažejo na neustavljive sile, ki naj bi razkrivale resnični potek dogodkov v zgodovini in prihodnosti »brez nadaljnega soglasja z dejanskimi izkušnjami« (Arendt, *Essays in understanding* 1953, 349). Totalitarni »nadsmisel« razlaga vso dejanskost kot izmišljeno in tako uniči zmožnost razlikovanja med resnico in lažjo. Ljudje, katere vodi ideologija in teror, izgubijo svojo prirojeno zmožnost za spontanost in delovanje, torej svojo kapaciteto za politični diskurz in zmožnost za kreativno in neovirano mišljenje (Arendt, *Essays in understanding* 1953, 350).

Arendt trdi, da totalitarni voditelji na zelo preprost način spreminjajo ideologije v instrumente prisile: »jemljejo jih smrtno resno« (Arendt, *Izvori totalitarizma* 2003, 568; Arendt, *Essays in Understanding* 1953, 350). Takšna izjava se zdi samoumevna, celo banalna. Arendt pa tukaj izpostavi dve pomembni podrobnosti. Najprej trdi, da niti Hitler niti Stalin nista prispevala nič bistvenega niti k rasizmu niti k socializmu. Njun pomen kot ideologa izvira iz njunega razumevanja politične rabe odstranjevanja ideološke kompleksnosti, s čimer ideologijo spremenita v »politično orožje«. Vodjeva podoba »nezmotljivosti«, kot jo propagira stranka, temelji na izgovoru, da je njegova oseba le orodje v rokah Narave ali Zgodovine. Vodja to podobo še okrepi s preprostim, a učinkovitim zavajanjem; za Vodjo je namreč običajno, da obrne relacijo vzroka in posledice z razglasitvijo političnega namena kot »prerokbe«. Ko je na primer Hitler leta 1939 »prerokoval«, da bodo v primeru nove svetovne vojne evropski Judje »izbrisani«, je dejansko razglašal, da dejansko *bo* nova svetovna vojna, v kateri bodo Judje izbrisani. Potemtakem politični namen, maskiran kot »prerokba«, »postane retrospektivni alibi« (Arendt, *Izvori totalitarizma* 2003, 434): izpolnitev »prerokbe« dodatno utrjuje podobo nezmotljivega Vodje. Na podoben način je Stalin leta 1930 označil »umirajoče razrede« kot največjo grožnjo utrditvi boljševistične moči, in s tem dejansko označil tarče prihodnjih čistk. Iz te perspektive je vsebina ideologije in njena substanca – prerokbe »umirajočih razredov« »neprimernih ras« -

dejansko pomembna v smislu, da razkrije politične namene Vodje z opredelitvijo skupin, katere bo zadel teror režima. »Jezik prerokb« (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 435) prav tako nagovarja negotove in izgubljene množice, ki so ravno zaradi svoje negotovosti še posebej dojemljive za vseobsegajoče razlage o življenju, svetu in pripadnosti politični stranki, ki jih bo rešila negotovosti lastne usode (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 437, 453, 468).

Arendt je že od nekdaj opozarjala na zmotno dojetje nacistične ideologije kot nekoherentne oblike agresivnega nacionalizma. Ne le nacistično, pač pa vse ideologije je dojemala kot hkrati koherentne in notranje skladne. Te karakteristike, skupaj z neizprosno »logičnostjo« ustvarjajo potencial za splošno resignacijo mas, ki ima svoj izvor v terorju.

4.2 Teror

Arendt pravi, da se totalitarizem razlikuje od vseh drugih zgodovinskih oblik vladanja, vključno s tiranijo, v tem, da ne uporablja nobenega »principa dejavnosti, vzetega iz področja človeške dejavnosti«, saj je bistvo njegove politike »gibanje, ki ga povzroča teror« (Arendt, Essays in understanding 1953, 331-333, 348). Z drugimi besedami, totalitarizem želi izbrisati človeško sposobnost delovanja kot takega (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 563). Totalitarna vladavina je usmerjena proti življenjskemu svetu njegovih subjektov, katerega si predstavlja kot svet, katerega je popolnoma osvojilo eno totalitarno gibanje.

... V popolni totalitarni vladavini, kjer so vsi ljudje postali En človek, kje je cilj vseh dejanj pospešiti gibanje narave ali zgodovine, kjer je vsako posamično dejanje izvršitev smrtne kazni, ki jo je narava ali zgodovina že izrekla, torej v okoliščinah, kjer se lahko popolnoma zanesemo, da bo teror vzdrževal stalno gibanje, sploh ne potrebujemo načela akcije, ločenega od svojega bistva. (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 563)

V tem pomembnem odlomku najdemo več ključnih postavk, katere je potrebno pogledati od bližje. Najprej spoznamo Arendtin koncept družbe, zreduciran na »Enega človeka«, oziroma enotno, nediferencirano človeštvo kot pogoj »popolne totalitarne vladavine«. To dejansko pomeni, da totalitarizem, zastavljen na tak način, predstavlja popolno antitezo političnega (in Arendtinega) smisla za delovanje v javni politični sferi. Kot drugo, postavlja trditev, da bi lahko samo v takšnem popolnem totalitarnem sistemu teror, katerega vidi kot »bistvo« totalitarizma,

zadostoval za vzdrževanje totalitarne vladavine. Torej je v vseh nepopolnih totalitarnih diktatorstvih teror v svoji dvojni funkciji kot bistvo vladavine in načelo, ne akcijsko, temveč gibalno (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 563) nezadosten pogoj totalitarne vladavine. V kolikor totalitarizem ni popolnoma odstranil vseh oblik spontanega človeškega delovanja, svobode ali človeške nagnjenosti k »novim začetkom«, obstaja v družbi kot vseprisoten potencial. Totalitarna gibanja morajo torej stremeti k odstranitvi teh zmožnosti za politično delovanje in vsako obliko spontanega človeških odnosov.

Kar totalitarna vladavina potrebuje za usmerjanje obnašanja svojih podrejenih, je pripravljeno na to, da bo vsak od njih lahko padel tako v vlogo žrtve kot rablja. Ta dvostranska priprava, substitut za načelo akcije, je ideologija. (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 564)

Ključno je tudi, da:

Kar je ta [Hitlerja in Stalina] razlikovalo od njunih predhodnikov, je bilo to, da jima prvotno ni več ugajala »ideja« ideologije – razredni boj in izkoriščanje oziroma rasno boj in skrb za germansko ljudstvo – temveč logični proces, ki se je iz nje lahko razvil. Odkrila sta, da moč, za katero je Marx mislil, da se poraja, ko ideja prevzame množice, ne biva v sami ideji, temveč v njenem logičnem procesu. Ta sila se je lahko pokazala edino takrat, ko je bila ogrožena realizacija ideoloških ciljev brezrazredne družbe oziroma vladajoče rase. V procesu uresničevanja se izvirna substanca, na katero se opirajo ideologije, dokler morajo ugajati množicam, počasi izgublja, požre jo sam proces. V naravi ideološke politike je, da resnično vsebino ideologije (delavski razred oziroma germansko ljudstvo), ki je izvorno povzročila »idejo« (razredni boj kot zgodovinski zakon oziroma rasni boj kot naravni zakon), požre logiko, ki »idejo« izvaja. (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 568)

Z drugimi besedami, priprava žrtev in rabljev, ki ga zahteva totalitarizem namesto Montesquieujevih načel akcije¹⁴, ni sama ideologija – rasizem oziroma dialektični materializem – temveč njena inherentna logičnost. Moč mehanizma »logičnosti«, ki podpira vse ideološke miselne procese izvira iz našega strahu pred tem, da bi sami sebi nasprotovali (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 569).

Na Arendtino vprašanje o največji težavi, na katero so naleteli pobudniki končne rešitve, kako zatreti živalsko usmiljenje, ki ga pokažejo vsi normalni ljudje, ko vidijo, da nekdo telesno trpi

¹⁴ Nenapisana načela, ki ne glede na zakone usmerjajo delovanje znotraj posameznih tipov vladavin. Člane družbe motivirajo, da zagotavljajo nadaljnji obstoj vladavine (Tracy 1811, 7).

(Arendt, Eichmann in Jerusalem: a Report on Banality of Evil 1987, 106), Bauman odgovarja, da ljudje, ki so se včlanjevali v organizacije, ki so bile najbolj vpletene v množično morijo niso bili niti nenormalno sadistični niti nenormalno fanatični (Bauman 2006, 49). Ker pa so se množični poboji vendarle zgodili, se Bauman na tem mestu opre na ugotovitev Herberta C. Kelmana, da moralni zadržki pred nasiljem izginejo, če so izpolnjeni trije pogoji, bodisi vsi skupaj, bodisi samo eden od njih: nasilje mora biti *dovoljeno* (po zaslugi uradnih ukazov iz zakonitih virov), dejanja morajo biti *rutinska* (po zaslugi prakse, ki jo določa pravilo, in natančne specifikacije vlog), žrtve nasilja pa morajo biti *razčlovečene* (po zaslugi ideoloških definicij in indoktrinacij) (Kelman 1973).

Pri prvem pogoju je bistveno, da je potrebno ubogati ukaze brez vprašanj, ne glede na svoje osebne preference. Popolna identifikacija z organizacijo, pripravljenost izbrisati lastno ločeno identiteto in žrtvovati lastne interese (Bauman 2006, 51) je eden od osnovnih dejavnikov pri uspehu totalitarizma, kar potrjuje tudi Arendt:

...en od bolj zanimivih dejavnikov pri uspehu totalitarizma je resnična nesebičnost njegovih privržencev. Razumljivo je, da nacist ali boljševik ne bo omajan v svojem prepričanju zaradi zločinov proti ljudem, ki ne pripadajo gibanju ali pa mu celo nasprotujejo, vendar pa ne bo začel omahovati tudi, če sam postane žrtev preganjanja, če le njegov status člana gibanja ostane nedotaknjen. Tega pa ne moremo smatrati kot preprost idealizem, temveč skrajna identifikacija z gibanjem ter popolni konformizem (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 389).

Izpolnjevanje ukazov brez vprašanj je omogočila administracija, ki je poskrbela, da je vse spremenila v sestavni del verige ukazov, področje, podrejeno strogo disciplinskim pravilom in osvobojeno moralne presoje (Bauman 2006, 53). Delovanje posameznika ni bilo neposredno aplicirano na genocid, odgovornost se je vedno lahko prenašala višje po lestvici hierarhije.

4.3 Propaganda

Arendt želi pokazati, da ideološka vnema totalitarnega Vodje ne izvira iz njegove zvestobe ideološkemu diskurzu, pač pa z odstranitvijo ideološke kompleksnosti, ki ovira organizacijske potrebe gibanja. Ideološka kompleksnost ravno tako stoji na poti učinkovitosti propagande, ki se od ideologije razlikuje in služi kot sredstvo za rekrutiranje (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 427). Propaganda ustvarja pogoje, v katerih se lahko tako gibanje kot družbo preuredi v to, kar je Hitler imenoval »žive organizacije« (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 447). V začetni fazi

propaganda drži »resnični svet« na distanci, saj njegova kompleksnost in nepredvidljivost neprestano ogrožata trdnost gibanja ter notranjo doslednost njegovega ideološkega zora. Propaganda torej ščiti gibanje kot proto-totalitarno družbo pred posvetno realnostjo (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 452). Ko gibanje dobi moč, je ta »efekt« ojačen s totalitarno reorganizacijo družbe. Na tej točki ideologija preneha biti zgolj mnenje ali »sporna teorija« (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 448). Namesto tega totalitarno gibanje člane družbe uvrsti v družbeno, rasno ali razredno realnost, nad katero bdi nikoli mirujoča, dinamična firerjeva volja, ki je vrhovni zakon v totalitarni državi (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 451).

Propaganda je torej namenjena predvsem netotalitarnemu svetu. Njen izrazito totalitarni značaj se bolj zastrašujoče izrazi v organizaciji njegovih privrženecv kot pa v fizični likvidaciji njegovih nasprotnikov (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 450). Propaganda torej služi organizacijskim namenom gibanja, med tem ko ideologija omogoči izvajanje terorja, kar sovpada z reorganizacijo same družbe. Ideologija in teror sta torej orodji revolucionarne spremembe družbe, saj ideologija označuje žrtve terorja, teror pa uresničuje trditev, da vse, kar je zunaj gibanja, umira (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 468). Ključ do uspešne totalitarne vladavine torej ni v privrženecih, pač pa v konstrukt in ponaredbi. Skupnost »vernikov« implicira element vdanosti, ki dejansko ovira Vodjevo svobodo delovanja. Na tem mestu nastopi popolna nezmožnost razlikovanja med fikcijo in resničnostjo (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 472). V takšnem primeru dejanskost in realnost postaneta zgolj dva izmed pogledov, medtem ko je resnica laži potrjena z uresničitvijo ideoloških ciljev. Množic torej ne osvoji prehodni uspeh demagogije, temveč vidna realnost in moč »žive organizacije« (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 447). Uresničena »prerokba« je sama po sebi najboljše zagotovilo.

Arendtino razlikovanje med ideologijami devetnajstega stoletja in totalitarnimi ideologijami medvojnega obdobja ostaja en od najbolj kontroverznih aspektov njene teorije o totalitarizmu. Kritiki pogosto oporekajo njenemu domnevnemu povezovanju rasizma in komunizma, Arendt pa sicer že sama postavlja ločnico med tema ideologijama, sicer pa to niti ni bistveno za njen poudarek o vlogah obeh ideologij, ki jih nosijo v aparatu totalitarne nadvlade (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 566). Obstojnost takšne kritike odraža nezmožnost preboja determinističnega referenčnega okvira, ki novosti vselej predstavlja kot »produkt« predhodnih vzrokov (Kateb 1984, 56).

4.4 Totalitarni vodja

Totalitarni režimi do neke mere predpostavljajo stabilne hierarhične strukture avtoritet, ki so tipične za militantna diktatorstva. Njihov način obravnavanja absolutne moči ukazovanja predpostavlja, da ta izhaja iz vrha proti dnu in absolutno poslušnost od dna proti vrhu, kar pa te režime dejansko definira kot netotalitarne:

Hierarhično organizirana veriga poveljevanja pomeni, da je poveljnikova moč odvisna od celotnega hierarhičnega sistema, v katerem poveljnik deluje. Vsaka hierarhija, vseeno kako totalitarna je po svoji usmeritvi in vsaka veriga poveljevanja, kakorkoli arbitrarna ali diktatorska je vsebina njenih ukazov, teži k stabilizaciji in omejevanju popolne moči vodje totalitarnega gibanja. V nacističnem jeziku postane nikoli mirujoča, dinamična »firerjeva volja« (in ne njegovi ukazi), fraza, ki bi lahko implicirala fiksno in določeno avtoriteto – »vrhovni zakon« v totalitarni državi. (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 450)

Takšno razlikovanje med totalitarizmom in tiranijo ali vojaškim diktatorstvom kaže na radikalno novost totalitarizma. Arendt skuša prikazati temeljno nezdržljivost totalitarizma z moderno zahodno državo, v njeni kakršnikoli obliki. Namreč, vse državne oblike se razlikujejo po njihovi hierarhični strukturi, ki temelji na principu avtoritete, ki hkrati stabilizira institucije ter obvešča o delovanju njenih članov. Z drugimi besedami, subjekti vseh netotalitarnih držav delujejo po principu, ki na tak ali drugačen način vzpostavlja meje. Tudi ustrahovani subjekti tiranij delujejo po principih preračunljivosti in predvidljivosti, totalitarni režimi pa odpravijo vse nespremenljive standarde in pričakovane meje. Režim terorja svoje subjekte v enaki meri pripravi tako na vlogo žrtev kot rabljev, in tako ne more dovoliti stabilizacije političnih odnosov, niti si ne more privoščiti elementa predvidljivosti, saj v tem primeru teror ne bi bil več popoln. Zaradi tega je vloga Vodje nepogrešljiva, saj:

... svoj totalitarni značaj odkrije šele na položaju, v katerega totalitarno gibanje, zahvaljujoč svoji enkratni organiziranosti postavi vodjo – le v njegovem funkcionalnem pomenu za gibanje (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 451).

Ko gibanje pride na oblast, se absolutnemu primatu gibanja, ne le nad državo, ampak tudi nad narodom, pridruži absolutna moč Vodje nad gibanjem, ki za razliko od tiranov, zavrže vse omejene in lokalne interese – ekonomske, nacionalne, človeške, vojaške – zaradi nestvarne realnosti v neki nedoločni in oddaljeni prihodnosti (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 501). Še

več, zaradi nujnih pogojev dinamike in primata gibanja, mora Vodja zagotoviti organizacijsko »fluidnost«, ki je po definiciji nasprotna strukturnosti in stabilnosti (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 453).

Vsi avtoritarni režimi nujno implicirajo hierarhijo, stabilnost in neko omejitev absolutne moči, saj princip »zakona kot povelja« ureja razmerje avtoritete, da v takšni ali drugačni obliki omeji delovanje vlade (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 494). Totalitarni režim torej implicira fluidnost, odsotnost hierarhije in nihilističen princip totalitarne »zakonitosti«, ki onemogoča stabilizacijo kakršnegakoli zakona, institucije ali način življenja. Hkrati pa je totalitarni vodja edini član družbe, ki ga ne zavezujejo njegovi lastni sklepi in uredbe ali kakršnakoli zakonitost. Zaradi tega Arendt trdi, da totalitarne družbe ne morejo imeti pristne državne oblike, saj je institucija države po definiciji konkretna, zakonsko obvezujoča in končna entiteta. Država tudi ustvarja distanco med vladajočo elito in preostalo populacijo. Totalitarizem pa izniči vso distanco in predstavi popolno istovetnost med vodjo in množicami, ki se v svoji najbolj skoncentrirani obliki realizira v prakso organiziranega odobravanja.

Glede na ideološke in organizacijske imperitive režima, morajo tisti, ki stremijo k popolni nadvladi, odpraviti vsako spontanost, saj je že sam obstoj individualnosti zanje večna grožnja. Morajo jo izslediti v najbolj zasebnih sferah, naj bodo videti še tako nepolitične ali neškodljive (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 549). Prepričanje ali celo mnenje kažeta na zmožnost kritične misli in spontane akcije. Največja grožnja totalitarni vladavini in glavna tarča terorja je človeška spontanost ali človekova zmožnost začeti nekaj na novo, po lastni iniciativi, nekaj, česar ni mogoče razložiti na osnovi reagiranja na okolje in dogodke (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 548). Popolna lojalnost torej ne izvira iz klasične avtoritarne predstave o poslušnosti ampak iz popolnoma izoliranega človeškega bitja, ki brez kakršnih koli drugih vezi z družino, prijatelji, tovariši in celo znanci lahko razvije svoj občutek mesta v svetu le s pripadnostjo gibanju in članstvom v partiji (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 407). »Popolna lojalnost« - psihološka osnova za popolno nadvlado – je mogoča le pri popolnoma izoliranih ljudeh, ko je zvestoba oropana vsake konkretne vsebine, na podlagi katere si lahko človek popolnoma naravno premisli (Arendt, Izvori totalitarizma 2003). V tem pogledu je imel Hitler nedvomno prednost pred Stalinom, ki je podedoval boljševisistični partijski program, veliko težje breme kot pa 25 točk amaterskega ekonomista in norega politika (Arendt, Izvori totalitarizma 2003). Arendtova v tem kontekstu vidi Leninovo novo ekonomsko politiko kot očitno alternativo Stalinovem prevzemu oblasti in preobrazbi enopartijskega diktatorstva v popolno nadvlado (Arendt, Izvori totalitarizma

2003, 33). To prinaša širšo implikacijo za Arendtino interpretacijo marksistične doktrine, ki je tudi v svoji leninistični preobleki ovira na poti Stalinovim totalitarnim ambicijam, saj:

... idealni subjekt totalitarni vladavine ni prepričan nacist ali prepričan komunist, temveč človek, za katerega razlika med dejstvi in fikcijo (tj. realnostjo izkustva) ter med resničnim in napačnim (tj. standardi misli) več ne obstaja (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 570).

Arendtin opis odzivnega totalitarnega subjekta vzpostavlja osnovo za prepričanje, da sta morala biti tako marksizem kot socialni darvinizem podvržena dramatičnem poenostavljenju, preden se ju je lahko uporabilo za totalitarne namene. Samo v totalitarnih režimih lahko ideologija vpliva na popoln razkol med realnostjo in fikcijo preko spreminjanja realnosti po dejanjih subjektov, ki so nosilci »ideje« kot tudi njeni vršilci.

4.5 Izolacija

Arendt razlikuje med pojmom izolacija ter osamljenost. Izolacijo definira kot predtotalitarno stanje, v katerem je človekova zmožnost za delovanje in moč zatrta zaradi političnega življenja, značilnega za tiranijo (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 570). Osamljenost pa je značilnost totalitarne vladavine, ki uniči človekovo sposobnost izkustva in mišljenja prav tako gotovo kot njegovo sposobnost za dejanja (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 571). Stanje osamljenosti, skupaj z vedno močnejšim občutkom izkoreninjenosti in odvečnosti, množicam odvzame razredno identiteto in družbeno navezanost (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 572). V primeru Nemčije je Hitler lahko izkoristil nenavadno mešanico patosa in upanja, ki jo je ogrožalo uničenje Velike vojne. Poraz Nemčije je pomenil poraz kontinuitete, Hitler pa je dajal upanje za nov začetek, ki so ga povojni neuspehi ogrozili, ne pa še uničili. Nov začetek, ki pa je obenem kot logično posledico prinašal hrepenenje po nekaterih starih, tradicionalnih vrednotah. Hitler je imel genialno sposobnost nagovarjati to paradoksalno javno čutenje, s takojšnjo obljubo prihodnosti brez razrednih in strankarskih političnih razkolov, katere bi zamenjal idealni *Volksgemeinschaft*, ki pa je vseboval tudi nič manj razdiralen ideal rasne čistosti. Medtem ko je bila predanost brezrazredni in brezstrankarski družbi kaj več kot le teatralno popuščanje željam silovito nezadovoljnih množic, dejansko pa bitka za oblast (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 339), glede na že tako katastrofalno stanje parlamentarne politike in socialnega opustošenja zaradi masovne brezposelnosti, pa je bila ideji rase potrebna popolna predanost.

Kot smo v tem delu že omenili, Arendt obravnava koncept totalitarne ideologije kot orodje terorja ne pa prepričevanja. To se še jasneje vidi pri njeni vlogi propagande pri gradnji totalitarne vladavine. Za Arendt je namreč razlika med totalitarno ideologijo kot suhoparno mešanico izposojenih elementov in totalitarno propagando, kot nosilko njene fiktivne zgodbe, primarno funkcionalna. Uporabo in intenzivnost propagande v veliki meri narekuje grožnja, ki jo totalitarnim režimom predstavlja netotalitarni svet in torej služi diktatorju kot orodje za zvezo z zunanjim svetom, obenem pa igra še pomembno vlogo pri odstranjevanju ovir, kot so svoboda govora in delovanje pod pogoji ustavne ureditve (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 425). Ideološka doktrina, ki je vedno povezana s terorjem, pa je obrnjena navznoter k članom in se povečuje z močjo gibanj ali izolacijo totalitarnih vladavin ter odrezanostjo od zunanje interference (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 428). Resnična grozota totalitarne aplikacije terorja in totalitarne ideologije ni le v tem, da nadaljuje z nadvlado prebivalstvu, ki je popolnoma podrejeno, pač pa se s časom še krepi.

Propaganda popolnoma izgine, ko vladavina terorja uniči ves smisel za resničnost in vse, kar je za utilitaristično pričakovanje zdravega razuma smiselno (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 551). Propaganda in ideologija, teror in fikcija skupaj vežejo elemente resničnosti, preverljivih izkušenj v posplošen nadsmiseln svet, ki je sposoben tekmovati z resničnim svetom, čigar glavna pomanjkljivost je ta, da ni logičen, trden in organiziran (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 448). V praksi se to kaže kot preobrazba gibanja v utelešenje ideologije »napolnjene z idejo« bodisi rase bodisi razreda. Z drugimi besedami, ideologija se uporablja kot organizacijski princip za rojstvo, kakor jo imenuje Hitler, žive organizacije. Ekvivalent živi organizaciji je »poseben laboratorij« (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 480, 528, 551), prizorišče za totalitarni eksperiment popolne nadvlade. V tem smislu je koncentracijsko taborišče resnično osrednja institucija totalitarne organizacijske moči (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 520, 549), v katerem je propaganda postala odvečna kot človeštvo samo, iztrebljevalno taborišče pa spomenik ideološki doslednosti totalitarnega režima.

Proti koncu vojne je vedno več dokazov potrjevalo obstoj in prakso namenskih nemških iztrebljevalnih centrov, ob čemer se je ustavila tudi Arendt. Leta 1945 je zapisala, da niti v pradavni, niti srednjeveški, niti sodobni zgodovini uničenje ni postalo dosledno oblikovan program ali pa njegovo izvajanje bilo tako učinkovito organiziran, birokratiziran in sistematičen proces (Arendt, Essays in understanding 1953, 109). Tukaj je očitna novost njene teze, saj

zagovarja, da uničevalnosti nacističnega režima ni mogoče razumeti zgolj kot nadaljevanje ali neposredno posledico nihilizma, ki je nedvomno vzniknil po prvi svetovni vojni. V kolikor je izjemna in nesmiselna uničevalnost prve svetovne vojne omogočila vzpon totalitarnih gibanj, so se njihove ideologije razkrile kot omamljenost uničevanja kot dejanske izkušnje, sanjanje neumnih sanj ustvarjanja praznine (Arendt, *Essays in understanding* 1953, 110). Nadzorovano stopnjo smrtnosti v iztrebljevalnih taboriščih je dopolnjevalo organizirano mučenje v koncentracijskih taboriščih, katera niso bila namenjena v toliki meri usmrčevanju, kot pa postavljanju žrtev v trajno stanje umiranja (Arendt, *Essays in understanding* 1953, 238). Preplet človeškega izkustva smrti in praktično mrtve eksistence v taboriščih je za Arendt posledica totalitarne organizacije družbe.

4.6 Popolna nadvlada

Kljub njihovi cinično zavestni neutilitarnosti so taborišča ključ za uspešno totalitarno vladavino. Taboriščni sistem navdaja družbo z nedefiniranim strahom, ki je nujen tako za vzdrževanje prijema, ki ga ima totalitarni režim nad prebivalstvom, prav tako pa vceplja fanatizem vsem svojim glavnim akterjem ter poskrbi za stalno apatijo celotnega prebivalstva. Elitne kadre vpeljuje v tehnike popolne nadvlade, kar sicer ne bi bilo mogoče, vsaj dokler popolna vladavina ne bi bila vzpostavljena na vseh ravneh družbe. Brez taborišč bi se vladajoči in vladani vse prehitro vrnili k starim buržoaznim rutinam (Arendt, *Izvori totalitarizma* 2003, 549). Fenomen taborišč je torej osnova Arendtinega razumevanja totalitarizma, saj predstavljajo prizorišče, na katerem se razkrije notranja logika totalitarne vladavine in na katerem se odvija poskus razčlovečenja človeškega bitja. Družba umirajočih v taboriščih je edina družbena oblika, v kateri je mogoče človeka popolnoma obvladati.

4.7 Človeštvo in teror

Arendt razlikuje med glavnimi oblikami terorja v zahodni politični zgodovini. Vse oblike predtotalitarnega terorja, tiranija, despotizem, diktatorstvo, revolucionarna in protirevolucionarna gibanja, plebiscitarna demokracija in sodobne enostrankarske države imajo jasno zastavljen cilj, napadajo resnične sovražnike in večinoma odnehajo, ko režim doseže svoj cilj. Totalitarni teror

pa nastopi, ko režim uniči vse svoje resnične sovražnike in je torej v nasprotju z njegovimi utilitarističnimi interesi (Arendt, *Essays in understanding* 1953, 302).

Tako trditev, da je bil Stalinov režim terorja manifestacija revolucionarnega nasilja zakriva dejstvo, da je bil do poznih dvajsetih let prejšnjega stoletja aktiven odpor proti novemu sovjetskemu režimu že zatrt. Takrat teror ni več služil utilitarističnemu motivu in interesu vladajočih (Arendt, *Izvori totalitarizma* 2003, 532). Prav tako relativen obseg terorja ne razkrije nujno njegove prave narave in namena. Razlikovanje med Stalinovimi »delovnimi taborišči« in Hitlerjevimi koncentracijskimi taborišči je zavajajoče, saj jezik terorja po navadi več zakrije, kot pa odkrije o delovanju aparata terorja. Zato Arendt svari pred liberalno racionalizacijo strahu in podreditve (Arendt, *Essays in understanding* 1953, 300), saj popolni teror izbira tarče med »objektivnimi« kategorijami žrtev brez obzira na individualnost, ki jo predpostavlja logika zločina in kazni. Najpomembnejša karakteristika totalitarnega terorja pa je, da deluje neodvisno od obstoječih zakonov in se začne izvajati, šele ko so odstranjeni vsi aktivni in resnični nasprotniki.

Totalitarni režim ideologije in terorja ne predpostavlja stanja popolne ubogljivosti iz preprostega razloga, da ubogljivost predpostavlja norme. Totalitarni režimi pa ustvarjajo učinkovit svet brezsmisla, v katerem ni prostora za zdrav razum, uveden v utilitarno mišljenje (Arendt, *Izvori totalitarizma* 2003, 551).

Če se ozremo na širšo skupnost v nacistični Nemčiji ali Stalinovi Rusiji, pa vidimo, da temu opisu pravzaprav ne ustreza popolnoma. Arendt na tem mestu trdi, da te družbe le nepopolno predstavljajo najbolj karakteristične institucije totalitarnih režimov, torej koncentracijska taborišča, v katerih eksperiment popolne nadvlade ustvarja vsiljeno pozabljenost družbenega subjekta oziroma njegovo izginotje, strateško zgodovinsko in politično razumljivo kategorijo živih mrtvecev (Arendt, *Izvori totalitarizma* 2003, 539). Različne stopnje v uničenju individualnosti totalitarnega subjekta imajo svoj začetek v družbi in se zaključijo v umetnem okolju taboriščnega sistema, ki zapornike reducira na skupek reakcij (Arendt, *Izvori totalitarizma* 2003, 533). Čeprav je širša družba v totalitarnih režimih prepojena z značilno totalitarno logiko, obstajajo meje aplikacije totalitarnega ideološkega nadsmisla, vse dokler družba ni popolnoma podrejena globalnemu nadzoru (Arendt, *Izvori totalitarizma* 2003, 551, 552).

4.8 Tri stopnje na poti v pekel totalitarizma

Kar je značilno za splošno prebivalstvo totalitarnih družb, torej ne velja za primer popolnoma ponarejenega okolja taborišč, mesta poskusa popolne nadvlade. Arendt pokaže tri stopnje na poti proti peklu žrtev totalne vladavine. Prva stopnja prinaša organizirano uničenje »pravne osebe v človeku« z odstranitvijo objektivne kategorije človeka iz območja zakona in vzpostavitve koncentracijskega taborišča kot sodnega kazenskega sistema. Objektivna nedolžnost zapornikov in pravni status njegovega institucionalnega obstoja sistem koncentracijskih taborišč postavlja izven racionalne pravne sfere, na področje, popolnoma tuje skrajno desno orientiranemu utilitarističnemu režimu (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 539-541). Izkušnja imperializma iz devetnajstega stoletja naznanja smrt pravne osebe, saj je zoperstavila institucije imperialistične narodne države proti krhki veri v univerzalne pravice človeka. Arendt trdi, da pravice človeka nikoli niso bile filozofsko uveljavljene ali politično zavarovane, zaradi česar jih je zgodovinski razvoj zlahka spregledal (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 539). Zaton narodne države in razkroj domnevno nedotakljivih pravic človeka pod okriljem imperializma narodnih držav je izkušnja prve svetovne vojne samo še pospešila, kar je razkrilo usodno povezavo med evropskimi visokimi revolucionarnimi ideali in surovo ambicijo njenih političnih akterjev. Totalna vojna je ustvarila doslej nevideno število prebežnikov in poveljne manjšinske pogodbe so le formalizirale »denacionalizacijo« milijonov ljudi brez doma, in jih tako praktično postavile izven pristojnosti evropske desno orientirane sodne in politične ureditve (Arendt, Izvori totalitarizma 2003). Totalitarni eksperiment odvzema volilne moči in pravne osebe je zaznamoval prehod od uničevanja pravic človeka do sistematične odprave pravnega subjekta v osebi. To se zgodi tudi, ko je prostovoljno usklajena populacija – populacija, ki se odpove političnim pravicam pod ekstremi terorja – prikrajšana za državljanske pravice in postane izven zakona, v brezdomstvu in brez državljanskih pravic (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 543).

Totalitarna vladavina je torej usmerjena zoper prosto opozicijo in odkrito strinjanje, saj individualna avtonomija vsakršne oblike spodkopava temeljna načela popolne nadvlade, ki arbitrarno izbira objektivne kategorije žrtev, uničuje stabilnost ter predvidljivost, ki je nezdržljiva s sistemom vladavine v neprestanem gibanju. Veljavnost odkritega strinjanja izniči samovoljne aretacije, ki izbirajo žrtve med nedolžnimi ljudmi, prav tako kakor mučenje, za razliko od usmrtitve, ukine možnost opozicije (Arendt, Izvori totalitarizma 2003). V tem kontekstu Arendt predstavi razliko med začetno fazo totalitarnega terorja, ki se osredotoči na objektivne kategorije žrtev; in končno splošno stanje terorja, ki na višku totalitarne vladavine

prevzame celotno družbo. Totalitarni vladar na začetku odstrani nasprotnike in tiste, ki so označeni kot asocialni elementi – politični prestopniki in kriminalci (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 541) – sledijo pa različne kategorije sovražnikov kot so homoseksualci, Judje in razredni sovražniki, katerih najbolj značilna lastnost je popolna nedolžnost. Splošno prebivalstvo je pogosto ravnodušno do usode teh žrtev, saj se jih po navadi še vedno obravnava glede na utilitaristični princip (ali alibi), da glede na to, da je nekdo »kaznovan«, je torej moral »nekaj storiti«.

Etnični arijci so lahko našli neko varnost v dejstvu, da so bili *Judenrein*, da so heteroseksualci ki niso perverzni, proletariat, ki ni protirevolucionaren. Te racionalizacije pa so postale nemogoče, ko je popoln teror prevzel celotno družbo. V primeru Nemčije se je popoln teror približal splošnemu stanju samo na vrhuncu vojne in najhujši fazi nacizma, med letoma 1942 in 1944.

Vsaka, še tako tiranska omejitev tega samovoljnega preganjanja na nazore religiozne ali politične narave, na določene tipe intelektualne ali spolne drže, ali na določene na novo iznajdene »zločine« bi naredila taborišča odvečna, saj se dolgoročno gledano nobena drža in noben nazor ne moreta upirati grožnji tolikšnega terorja; povrh vsega pa bi vzpostavila nov pravni sistem, ki bi, če bi sploh premogel stabilnost, ne mogel mimo tega, da v človeku ne bi ustvaril nove pravne osebe, ki bi se skušala izogniti totalitarni nadvladi. (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 544)

Medtem, ko je klasificiranje po kategorijah zgolj tehničen organizacijski ukrep, samovoljna izbira žrtev razkriva osnovno načelo institucije (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 542). Samovoljnost v tem primeru ne pomeni, da nacisti niso ciljali na določene ali splošne kategorije žrtev, pač pa da so se te kategorije neprestano širile na način, ki je onemogočal racionalno podlago za ravnanje populacije. Celotne protijudovske sankcije so bile prihranjene nekaterim kategorijam Judov. Na vrhuncu popolnega terorja pa režim aplicira organizacijske principe na družbo kot celo, teror zajame tudi tiste, ki so za delovanje režima nepogrešljivi.

Druga stopnja v pripravi živih mrličev cilja na moralno osebo v človeku. Z vzpostavitvijo razmer, v katerih izgine posameznikova vest in dobrotelost kot taka ni več možna, se zavestno organizirana soudeležnost vseh ljudi pri zločinih totalitarnih režimov razširi tudi na žrtve, s čimer postane ta tudi v resnici popolna (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 545). Popoln teror svoji skrajni obliki prisili v proces iztrebljanja tudi same taboriščnike. Na tak način se žrtvam prepreči možnost oblikovanja moralne presoje. V okoliščinah, v katerih je razmerje med

preganjalcem in preganjanim, ubijalcem in žrtvijo sistematično spodkopano, sam proces ubijanja za storilca postane nerealen, kar je pogoj za obstoj »živih mrličev«.

Organizirana sokrivda družbe pri zločinih totalitarnih režimov se začne s politično odločitvijo za ubijanje in izvajanjem ubijanja. Odločitev, ki jo sprejme birokracija umora in na katero namiguje z javnimi izjavami o nameri, vplete splošno populacijo s pomočjo dejstva, da je nasprotovanje politike samo po sebi zločinsko dejanje. Delati dobro pomeni kršiti zakon, upoštevati zakon pa pomeni biti sostorilec pri dejanju. Ciljna skupina za masovne zločine so bile civilne institucije, ki so »pomagale« pri določitvi in lociranju žrtev, čeprav so pogosto vedele, kakšna usoda jih čaka. Proces dehumanizacije žrtev zaobjame njihovo celotno življenjsko izkušnjo in identiteto. V taboriščnih režim *kapov* institucionalizira dehumanizacijo žrtev, sodelovanje taboriščnih oblasti iz vrst nacistov pa je namenoma omejeno le na nadzor. Z mehanizmom morilskih procesov v nacističnih taboriščih, ko stroj zamenja človeka, se rabelj izogne vsakemu stiku z žrtvijo.

Uboj moralne osebe in uničenje pravne osebe pa sta sama po sebi nezadosten pogoj za popolno dehumanizacijo žrtev, saj za ustvarjanje živih mrličev ni dovolj osebi odvzeti pravic in vesti, pač pa tudi zatrtje človekove enkratne individualnosti – oblikovane po nareku narave, volje in usode (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 547). Tega tretjega in odločilnega koraka pri ustvarjanju živih mrličev ne zmorejo zagotoviti klasične metode mučenja, saj so namenjene posameznikom in predstavljajo racionalno razmišljanje po vzorcu sredstva-cilj (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 545). Brutalen transport je v taborišča pripeljal degradirane, umazane in skoraj razčlovečene žrtve. Pod takšnimi pogoji se družbeno pogojevanje preoblikuje in na nek način obrne, kar brutalizirani populaciji razkrije njeno lastno skrajno, obupano in nebrzdano delovanje.

Do neke mere pride do razkroja družbenih vrednot vedno, ko brutalnost in nepredvidljivost okarakterizirajo posameznikovo izkušnjo vsakodnevnega življenja. Pod pogoji sistematične in živalske krutosti pa golo preživetje postane osnoven principe delovanja. S stališča sostorilcev – arijcev in vzhodno evropskih taboriščnih stražarjev ter administratorjev – se je stanje žrtev skladalo z njihovo propagandno upodobitvijo. To je krepilo psihološko racionaliziranje in predsodke. Taborišča torej ustvarjajo pogoje, v katerih tudi ideološko manj prepričani ter psihološko stabilnejši akterji verjamejo laži – oziroma univerzalni človeški resnici: laž ni bila dovolj. Da so jim verjeli, so nacisti morali ponarediti resničnost in Jude prikazati kot podljudi (Arendt, Essays in understanding 1953, 199).

Ko se človeku odvzame njegovo individualnost, njegovo zmožnost začeti nekaj na novo, ker je zmožnost, ki se je ne da razložiti zgolj kot reakcijo na okolje in dogodkov, njegova odstranitev ni več problematična. Rabelj zmaga, ko se žrtev odreče samemu sebi, vse do točke, ko preneha potrjevati lastno identiteto (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 548). Ko fizi ni več omejen z zavedanjem skupne človečnosti, se odpre pot k stvaritvi popolne totalitarne družbe, ki jo sestavljajo zgledni »državljeni«. Koncentracijsko taborišče je bila torej skoraj popolna uresničitev totalitarne družbe, ki so jo sestavljali človeški primerki, zreducirani na najosnovnejše reakcije. Človek je postal sveženj reakcij, ki ga je mogoče v vsakem trenutku zavreči in nadomestiti z drugimi svežnji reakcij (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 549). To je bila realnost, ki bi jo izven taborišča le stežka reproducirali v celoti. Zaradi tega Arendt sistem koncentracijskih taborišč dojema kot nujen za totalitarno vlado, hkrati pa kot jasen znak njene prave narave: ne le javno izpričana želja po trajni globalni prevladi, pač pa tudi nikoli priznana, ampak že realizirana popolna nadvlada nad človekom.

Taborišča smrti so bila zgodovinsko unikatna, tako v smislu njihove mehanizirane rutine, kakor v njihovi koncentrirani uničevalnosti. Bila pa so srce sistema, saj niso le ustvarjala nejasnega strahu v družbi, pač pa tudi uresničevala popolno nadvlado v konkretni organizirani obliki (Aharony 2015, 12).

4.9 Sistem taborišč

Fenomen taborišč je bistven element in logičen dodatek k totalitarnemu sistemu vladanja, ne pa »presežek« tega ali onega vladnega ali strankarskega urada. Koncentracijska taborišča so bila, bolj kot taborišča, namenjena industrijskemu genocidu, očitna realnost navadnim državljanom. To namreč niso bile institucije, ki so postavljene v gozdovih in nerazvitih pokrajinah, pač pa so bila pogosto postavljena blizu ali v nemških mestih in naseljih ali blizu njih. Takšna taborišča so bila na primer Dachau, Sachsenhausen, Buchenwald, Theresienstadt, Landsberg in več drugih manjših ali satelitskih taborišč. Vsakemu taborišču je pripadalo več podtaborišč; samo v okolici Berlina je bilo 1100 satelitskih taborišč glavnega med njimi, Sachsenhausen. Nihče v Nemčiji se torej ni mogel pretvarjati, da so taborišča skrita pred očmi ljudi. Nekoristnost in njihova neutilitarnost je na nek način le navidezna (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 549). Poznavanje ekstremov je nepogrešljiv pripomoček režima. Služi ponotranjenju terorja in nadvlade, na katerih

temelji režim. Zato obstoj koncentracijskih taborišč nikoli ni bil skrit pred civilnim prebivalstvom.

Taborišča so bila merilo fanatizma v režimu ter prizorišče totalitarnega eksperimenta moči:

Če vzamemo totalitarne pretenzije zares in ne dopustimo, da nas zavede zdravorazumska trditev, da so te utopične in neuresničljive, se pokaže, da je družba umirajočih v taboriščih edina družbena oblika, v kateri je mogoče človeka popolnoma obvladati (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 549).

Arendt se je torej zavedala omejitev, ki jih predstavlja totalitarni sistem vladavine. Nacistične Nemčije in stalinistične Rusije ni dojemala kot teoretičnega idealnega primera, ki ustreza njeni tezi, vendar se v praksi ni nikoli realiziral. Ravno v taboriščih najde najočitnejši praktični primer sistematičnega izvajanja totalitarne prakse in njegovega neprimerljivega uničevalnega potenciala, fenomena, ki je bil doslej v zgodovini brez primere. Arendt sicer uvidi, da je samodestruktivnost že v zasnovi totalitarnega sistema vladavine, saj bi mu slej kot prej zmanjkalo žrtev, če prej ne bi bil uničen od zunaj (nemški vojaški poraz) ali od znotraj (Stalinova smrt in proces detotalitarizacije). Kljub temu pa destruktivni proces lahko traja desetletja in samo zato, ker je določen totalitarni režim propadel, to še ne pomeni, da totalitarni fenomen ne predstavlja več grožnje. Koliko svetovnih vojn bomo še morali doživeti, da spoznamo to osnovno lekcijo? Arendt torej sluti različne nujnosti in možnosti totalitarne vladavine, neenakomerno intenzivnost ter ostrino vladavine tistega časa. Lahkota, s katero so bili ustanovljeni ti režimi in dejstvo, da za njihov nastanek niso bile potrebne nobene izjemne človeške lastnosti, je vznemirljivo vsak trenutek, ko se tega zavedamo.

4.10 Totalitarizem in tiranija

Arendtina teorija totalitarizma je neprecenljiv doprinos politični teoriji dvajsetega stoletja. Njena najpomembnejša in najbolj kontroverzna trditev je ta, da totalitarizem predstavlja prvo novo obliko vladavine v 2500 letih, ki obsegajo svet Platona in Kanta. Njena totalitarna teza temelji na razmerju med novimi oblikami ideologije in terorja na eni strani, ter razlikovanju med razumevanjem pozitivnega zakona, ki vzpostavlja *consensus iuris* ter totalitarno zakonitostjo na drugi. Režim pozitivnih zakonov omejuje stabilen vsakdanji svet v katerem se neprestano odvija človekovo gibanje in sprememba; prostor svobode, ki ustvarja meje in vzpostavlja

komunikacijske kanale med ljudmi, katerih skupnost nenehno ogrožajo novi ljudje, ki se vanjo rojevajo (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 561). Ta skupni svet regulira destabilizacijski potencial lasten človeški pluralnosti – edinstvenost vsakega rojenega posameznika – in je vzdrževan s človekovim implicitnim aktom soglasja z regulativnimi principi univerzalnemu moralnih in pravnih standardov, ki vodijo ljudi v vseh civiliziranih družbah, tudi v času vojn. Konstitucija ljudstva je torej dejanje političnega sporazuma, katerega priznavajo vsi njegovi člani, saj se kot take tudi dojemajo (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 557,562). Po tem sporazumu je največje dobro celotne ustavne politike dobrobit vseh ljudi.

Tiranija pa, nasprotno, služi interesom enega človeka. Arbitrarna nezakonitost in strah, ki sovpada s tiransko vladavino, predpostavlja izbris zakonov, ki jih je napisal človek. Arbitrarna volja diktatorja v praksi sovpada z odvzemom osebnih svoboščin in uničenjem svobode kot žive politične realnosti. Nezakonitost pa še vedno ne odstrani posameznikove zmožnosti za namensko delovanje, tudi če režim arbitrarne vladavine pomeni, da to delovanje vodi strah ali grize sum (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 561). Strah in sum sta osnovna principa delovanja v tiraniji in uporaba terorja v preteklih trinoštvih je podlaga za utilitarističen namen zastraševanja in uničenja nasprotnikov (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 48). Sam obstoj tiranije ne bi bil mogoč brez dejanske opozicije, ki s svojo provokacijo ali odporom ogroža neomejeno voljo tirana. V takšnih pogojih tiran uporablja teror za zavarovanje arbitrarne moči, ki je ne omejuje zakon niti ji ne nasprotuje ljudstvo. Tako je povezava med tiranijo in terorjem stvar nujnosti in dejansko je splošna nezakonitost, ne pa uporaba terorja tista, ki določa tiranijo (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 406). V celotni zahodni zgodovini je nasprotovanje med vlado, ki temelji na zakonu, in oblikami trinoštva predstavljalo osnovo našega političnega razumevanja.

Arendt pravi, da totalitarizem izniči klasično razlikovanje med vladavino, ki temelji na zakonih in takšno, ki je zakon ne omejuje, med legitimno in arbitrarno močjo (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 556). Zgodovinsko je na naravo vladavine vplivalo razlikovanje med zakonsko, ustavno ali republikansko vlado na eni strani in »brezzakonsko«, arbitrarno in tiransko na drugi. Kjerkoli se pojavijo totalitarni režimi, uničijo družbene, pravne in politične tradicije, razvijejo tako radikalno drugačne institucije, da nam nobena tradicionalna pravna, moralna ali zdravorazumska utilitarna kategorija ne more več pomagati, da bi se jim prepustili, jih obsodili ali predvideli njihov potek (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 555). Popolna nadvlada, ki se razlikuje od despotskih ali tiranskih oblik političnega zatiranja, temelji na sprevrženi in na videz protislovni trditvi,

... da je daleč od tega, da bi bila »nezakonita«, sega k izvorom oblasti iz katerih so pozitivni zakoni prejeli svojo najvišjo legitimnost, da, daleč od tega, da bi bila arbitrarna, bolj uboga te nadčloveške sile kot pa katerakoli vladavina pred njo in da je, daleč od tega, da bi krojila oblast v interesu enega človeka, dokaj pripravljena žrtvovati nujne neposredne interese vsakogar, da bi izvedla to, kar naj bi bil po njenem zakon zgodovine ali narave (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 556).

Totalitarna vladavina, kot tiranija, je »nezakonita«, v kolikor zanika pozitivni zakon. Za razliko od tiranije pa totalitarna vladavina ni arbitrarna, saj uboga nadčloveške sile, utemeljene v legitimnosti, ki presega utilitaristično podlago pozitivnega zakona. V nacistični Nemčiji je bil to »zakon narave«, v stalinizmu pa »zakon zgodovine. Ta zakona vladata vsakomur, tudi vodji. Objektivni, neoseben značaj totalitarne zakonitosti izhaja iz dejstva, da se ti zakoni nanašajo na vrsto, ne pa na obstoječe standarde tega, kaj je prav in narobe za individualno človeško bitje (Arendt, Essays in understanding 1953, 340). Pozitivni zakoni sicer imajo svojo vlogo v totalitarni družbi, ampak režimi ustvarjajo njim lastne, na primer nürnberški zakoni (Arendt, Essays in understanding 1953, 300). Vseeno pa se ti režimi ne upirajo samo zakonom, ki jih podedujejo, pač pa tudi tistim, katere sprejmejo sami.

5 MODERNA IN HOLOKAVST

Obstaja nevarnost, da se holokavst omalovažuje na dva načina:

1. Holokavst predstaviti kot nekaj iz judovske zgodovine, kar ga naredi nekaj enkratnega in sociološko nekarakterističnega.
2. Holokavst predstaviti kot skrajni primer nečesa normalnega in poznanega (Bauman 2006, 23).

Na vsak način je torej potrebno ponovno pregledati vizijo sociološke teorije. Standardno razmišljanje sociologije zgreši bistvo, saj misli, da je moderna s svojimi principi ob holokavstu zatajila, ko pa je bil v resnici njen produkt.

Bauman trdi, da je bil holokavst skrit obraz moderne. »Tisto, česar se najbolj bojimo, je spoznanje, da noben obraz ne more obstajati brez drugega, kot ne moreta ločeno obstajati dve plati kovanca« (Bauman 2006, 32). Pri razlagi o racionalizaciji, ki lahko vodi do različnih dogodkov v holokavstu se opira na Webra. Holokavst je primer, kaj se zgodi z moderno industrijsko organizacijo, »če se je lahko zgodilo tako množično drugje, se lahko zgodi povsod; tega so človeška bitja zmožna in naj vam bo to všeč ali ne, Auschwitz povečuje svet zavesti nič manj kot pristanek na luni.« (Bauman 2006, 37). Bauman holokavst tako obravnava kot redek, ampak pomemben in zanesljiv preizkus skritih potencialov moderne družbe (Bauman 2006, 38). Sicer v človeku vztraja etiološki mit o družbi, ki bo s procesom civilizacije postajala vedno bolj mirna, da bomo nekoč odstranili nasilje (Bauman 2006, 38). Tako je holokavst videti kot odklon, ki pa vendarle potrjuje Adornovem pojmovanju zgodovine, kjer ne moremo govoriti samo o kontinuiteti, ampak tudi o diskontinuiteti, ne samo o napredku, temveč tudi o zgodovinskem razvoju kot permanentni katastrofi (Tóth, Hermenevtika metafizike 2008, 370). Njegovo prizorišče, moderna civilizacija, ni bila zadostni, pač pa nujni pogoj za holokavst. Za njegovo izvršitev je bila potrebna racionalna birokracija, racionalizacijski proces pa je bil ključ za njegov pojav. Čeprav brez jasnih sredstev, je Hitler jasno načrtoval cilj *judenfrei* nacije. Sredstva je nato priskrbel birokracija (Bauman 2006, 41).

Bauman poudarja da se pomemben, moderen element holokavsta navezuje na organizacijo ubijanja, ki je potekala kot zaporedje majhnih korakov, začeni s ciljem znebiti se judov iz Nemčije, konča pa se z iztrebljenjem (Bauman 2006, 42). S tako oblikovano birokratsko organizacijo je holokavst lahko dosegel tolikšno mero smrti.

5.1 Družba in moralna nevidnost

Kot smo omenili, je pomemben faktor holokavsta postopnost, ta pa se začneja s procesom moralnega oddaljevanja, ki ljudem omogoča, da izvršijo dejanja, ki jih sicer ne bi.

Relativnost moralnosti same je razločno vidna v Eichmannovi samoobrambi, v kateri ta navede, da je zagrešil dejanja, za katero nekdo dobi medaljo, če zmaga, in za katera ga obesijo, če izgubi (Bauman 2006, 47). Na tem mestu je očitno vidno, da so moralne odločitve arbitrarne in odvisne od konteksta. Z uporabo tega poudarka prikaže, da so bili akterji v holokavstu dejansko »normalni« ljudje, ki so počeli, kar je bilo »normalno« v zelo nenormalnih okoliščinah.

Bauman izpostavi tri pogoje, ki zatirajo moralne zadržke:

1. avtoriteta,
2. rutinizacija,
3. dehumanizacija (Bauman 2006, 51).

V birokratskem sistemu notranja organizacijska pravila podajajo moralni kontekst. »Prav« je slediti ukazom in dobri birokrati ne skrbijo o konkretni vsebini ukazov – to je delo tistih, ki so postavljeni višje na lestvici hierarhije.

Ko je svojo moralno presojo prepuščal v roke svojega nadrejenega se je nemški poveljnik Ohlendorf zagovarjal:

»Mislim, da nisem v položaju, da bi sodil, ali so bili njegovi ukrepi ... moralni ali nemoralni ... Svojo moralno vest prepuščam dejstvu, da sem bil vojak, torej samo razmeroma nepomemben zobec v velikem stroju« (Bauman 2006, 53).

Avtoriteta ustvarja distanco med ljudmi in jim olajša spregled moralne odgovornost, ki bi jo sicer nosili (ljudje ne ubijajo po lastni volji, slediti morajo ukazom). Rutinizacija odvzame možnost izbire iz situacije, kjer bi sicer moralna izbira morala obstajati. Z neprestanim ponavljanjem istega procesa, človek deluje brez razmišljanja. Navada in rutina poskrbita, da se ni potrebno soočati z moralno izbiro na vsakem koraku. Dehumanizacija je proces premika osebe izven akterjevega »vesolja obveznosti¹⁵«. Bauman trdi, da obstaja določena skupina ljudi, za katero

¹⁵ Vesolje obveznosti označuje zunanje meje družbenega ozemlja, na katerem je moralna vprašanja, ki imajo kakšen smisel, sploh mogoče postaviti (Bauman 2006, 58).

veljajo moralni zakoni, spadajo v to vesolje obveznosti (Bauman 2006, 58). V kolikor pa se osebo preimenuje in preoblikuje na tak način, da ne spada v to vesolje (imamo določene moralne predsodke glede ljudi, ki pa se ne skladajo na primer z bakterijami), se izognemo moralnemu pretresu ob uboju te osebe.

Z uveljavitvijo totalitarizma mora ta zatreti družbeni mehanizem »zatiranja živalskega usmiljenja«, se pravi družbene produkcije vedenje, nasprotnega moralnim zadržkom, ki je sposobno posameznike, ki niso »moralni degeneriranci« v kateremkoli »normalnem« pogledu spremeniti v morilce ali zavestne kolaborante v morilskem procesu (Bauman 2006, 54). Tehnično-administrativni uspeh holokavsta je bil delno posledica spretne uporabe »modernih uspaval«, ki sta jih omogočila moderna birokracija in moderna tehnologija (Bauman 2006, 58). Delno na zmožnost za ubijanje vpliva način, kako se to izvaja, v primeru holokavsta je potrebno subjekt narediti neviden. V totalitarizmu so to omogočili s pomočjo treh takšnih modernih uspaval:

1. posredovanje dejanj uboja,
2. nevidnost žrtev – ubijanje na večjih in večjih razdaljah,
3. uničenje človeškosti v osebi (Bauman 2006, 57).

Posredovanje uboja pomeni, da vsak člen v dolgi verigi dogodkov osebo na eni strani distancira od končnega rezultata. V racionalnih organizacijah se povelja podajajo in sprejemajo med posamezniki in posameznikovo dejanje je rezultat odločitve nekoga drugega.

Psihična nevidnost žrtev se nanaša na prvi proces distanciranja od ljudi, katerih ni več mogoče videti kot ljudi. Vojske to počnejo z ubijanjem z večjih razdalj (od pesti do nožev, pušk, bomb, vse do izstrelkov), s čimer se zmanjša možnost videti človeka kot človeka. V totalitarizmu se je v praksi to pokazalo s spremembo načina oblačenja in zunanjšega videza (gole in sestradane žrtve niso videti kot ljudje – vsaj ne kot ljudje, ki jih ubijalec spozna kot take).

Tretji način je zanikanje žrtvine človečnosti. Nanje se obrača z nečloveškimi vzdevki ali žaljivkami, še posebej z imeni reči, katere človek želi iztrebljati (ščurki, uši, golazen), vse v imenu videti osebo kot »nekaj drugega«, nekaj, kar ni človek. Sprememba retorike se kaže v presaditvi »judovskega vprašanja« iz konteksta rasne samoobrambe v jezikovno vesolje »samoočiščenja« in »politične higiene« (Bauman 2006, 59).

5.2 Antisemitizem

Zmotno bi bilo misliti, da je vzrok holokavsta antisemitizem, saj je ta obstajal že skozi zgodovino, genocid pa je nov pojav. Prav tako je bil antisemitizem v Nemčiji bistveno manj prisoten kot pa na primer v Franciji ali več drugih državah Evrope tistega časa (Bauman 2006, 65). Ker je po naravi stalen in vseprisoten, ga ne moremo uporabljati kot vzrok za edinstven dogodek.

V isti sapi pa je potrebno dodati, da so povzročitelji holokavsta bili antisemiti. Zaradi tega moramo razumeti edinstvene karakteristike sovraštva do judov, ki se razlikujejo od drugih tipov sovraštva, kjer je potrebno izpostaviti predvsem dva poudarka:

1. Antisemitizem ima zelo dolgo zgodovino. Kmalu po vzponu krščanstva, je Evropa razvila odpor do Judov. Prva edinstvena značilnost judovske odtujenosti je torej njena dolga tradicija.
2. Antisemitizem se vedno kaže v odnosu manjšine do večine, kot odvisna podskupina. Nemško sovraštvo do Judov se je torej razlikovalo od sovraštva do Francozov, saj je Francija imela svojo lastno državo in se jih je dojemalo kot legitimne državljane druge države.

Tukaj je izpostavljen univerzalen judovski problem brezdomstva – narod brez ozemlja in torej »tujci med nami«. Skozi zgodovino, med fevdalizmom, so pravila interakcije Jude umeščala v stabilno družbeno strukturo. Odtujitev Judov je bila komaj kaj več kot primer univerzalne ločenosti enot vnaprej določene verige bivanja (Bauman 2006, 73), prava neorganiziranost pa se je prikazala z napredkom moderne.

5.3 Tujci v sredi

Judje so glede na kristjane imeli zanimivo pozicijo. S stališča kristjanov, so za razliko od nevednih brezbožnih barbarov poznali Kristusa in ga zavrgli. Pravzaprav so bili neposredno odgovorni za izpolnitev mesijanske prerokbe s tem, ko so ga križali. Tako je bila samoidentiteta kristjanov tistega časa neposredno povezana z judovstvom.

Sicer so zasedali mesto v družbi, vendar je bila njihova pozicija še vedno hkrati »zunaj in znotraj«.

Ker je judovska populacija pripadala k več skupinam hkrati, jih je več drugih skupin videlo kot grožnjo, smatralo se jih je kot drugačne. Biti Jud je pomenilo biti označen kot »ne naš«. Niso imeli pozitivnega referenta, ampak so prevzeli vlogo »drugačnega«. (Bauman 2006, 80)

Judje so bili strelovod za proti modernistično javno mnenje. Njihova pozicija parij jih je oblikovala kot skupino z izrazito individualističnim etosom, ki se je z moderno le še poudarjal, obenem pa so zaradi te pozicije bili tarča tistih, ki so izgubljali svojo stabilno pozicijo, katero so zasedali v pred moderni družbeni strukturi.

Bili so nenacionalna nacija, skupina brez geografske osnove, in kot taki so predstavljali grožnjo sami ideji narodne države, ki bi obsegala hkrati celoten skupen teritorij in jezik. Znotraj večine narodov je obstajala ločena Judovska skupnost. Tako so pridobili status tujca v sredi, ki je bil v navzkrižju s čistim urejenim sistemom nacionalne države. Kot pravi Bauman:

... [Judje] so motnost sveta, ki se je bojeval za jasnost, bili so dvoumnost sveta, ki je hlepel po gotovosti. Preskočili so vse barikade in privabili krogle z vseh strani. Konceptualni Jud je bil v resnici razumljen kot arhetipska »lepljivost« modernih sanj o redu in jasnosti; kot sovražnik reda: starega, novega, še posebej pa zaželenega. (Bauman 2006, 100).

5.4 Modernost rasizma

Modernost je prinesla izravnavo sprememb v socialnem smislu. Tako so bile razlike z Židi umetno ustvarjene. Ko verska razlaga ni več zadostovala in fizično razločevanje ni bilo več jasno, je nastopila transformacija iz judovstva – religije – v Judovstvo, bistveno in nespremenljivo karakteristiko (Bauman 2006, 101). Takšno pojmovanje vodi do predstave, kaj nekdo *je*, in torej do rasizma, kot ga poznamo danes.

V zgodovini rasizma obstaja zanimiv paradoks:

- Po eni strani je bil rasizem ključen za mobilizacijo proti modernega mišljenja. Odstranitev Judov je bila predstavljena kot sinonim za zavrnitev reda novega sveta, kar namiguje na predmoderen element rasizma.
- Po drugi strani pa si rasizma ne moremo zamisliti brez napredka moderne tehnologije, znanosti in oblik stanja moči. Rasizem je moderen produkt, moderna je ustvarila potrebo po rasizmu. V času, ki je za osnovno vrednotenje človeka sprejel posameznikove dosežke je bilo potrebno ustvariti teorijo »pripisovanja«, da se rešijo meje med skupinami.

Rasizem je torej moderno orožje, ki se uporablja v pred modernem boju.

Po Baumanu rasizem ni isto kot zamera ali predsodek znotraj skupine, kot sta na primer heterofobija (strah pred ljudmi, drugačnimi kot posameznik sam); in stalno sovraštvo (Bauman 2006, 111) (odpor do posameznika ali skupine, ki predstavlja grožnjo načinu življenja, kot ga živi posameznik). V obeh primerih se lahko vir strahu ali odpora spremeni,¹⁶ in tako po spremenjeni ekonomski situaciji, skupina, s katero se je nekoč tekmovalo za vir zaslužka, ne predstavlja več grožnje.

Ena bolj značilnih karakteristik rasizma je, da predpostavlja nezaželjene karakteristike neke skupine ljudi kot nujne in neločljive dele njihovega obstoja. Zapisane so v *genih*, in kot take jih je nemogoče spremeniti (Bauman 2006, 114). Tako rasizem goji prepričanje, da določene kategorije ljudi ne moremo vključiti v racionalni red.

Če obstajajo »deformacije« v človekovi fizični ali psihični obliki in so za to osebo nujne in nespremenljive, torej ležijo izven meja mogočih popravkov. V modernem času se v takšnem primeru večkrat uporabljajo medicinske metafore, v tem smislu želimo ozdraviti družbeno telo (na primer rehabilitirati kriminalce). Ker pa rasizem dojema karakteristike kot nespremenljive, dojema druge rase kot »rakavo tkivo«, nekaj, kar je potrebno odstraniti.

Z rasizmom v totalitarizmu je neposredno povezan družbeni inženiring – uporaba znanstvenega in premišljenega načrtovanja, ki lahko vnese red v svet in ga naredi boljšega. Ko koncept »boljšega« vsebuje odstranitev »nespremenljivih deformacij«, dobimo recept za katastrofo. Rasizem tako dosega svoj vrhunec ob gradnji »popolne« družbe.

Bauman pravi, da rasizem sovpada z modernim svetovnim nazorom v dveh pogledih (Bauman 2006, 117):

1. Z razsvetljenstvom je nastopilo kraljestvo, kateremu je vladala narava. Ta je z znanostjo kot »teologijo« in znanstveniki kot »duhovniki« poskušala klasificirati in razumeti položaj vsega v naravi, vključno z ljudmi. Ko se je zazrla proti človeštvu, je želela umestiti človeka v splošno veljavno shemo, kar je povzročilo nastop nekaterih zelo vprašljivih »znanosti« (evgenika, frenologija), hkrati pa osnovalo znanstveno podlago za Hitlerjev rasistični program.
2. Za razsvetljenstvo je bil značilen inženirski, aktivističen odnos do narave. Ne le, da je obstajala težnja po razumevanju narave, ampak tudi po njenem obvladovanju. Z

¹⁶ Primer: ko človek ponoči naleti na stereotipne pretepače, vinjene in nasilne, ga je strah. Če iste ljudi sreča ob belem dnevu v poslovni obleki, tega strahu ni.

aplikacijo takšnega mišljenja na družbo, je to pomenilo, da so ljudje želeli uravnati mesto človeka v naravnem redu.

S pomočjo teh dveh konceptov so nacisti lahko izrabili znanost kot podlago, na kateri so Jude označili kot manjvredno raso, z inženirskim oziroma aktivističnim pristopom pa so ta problem lahko rešili z odstranitvijo.

V kolikor je nekaj neozdravljivo, je to potrebno odstraniti. Nacistična logika je velevala, da se Judov ne da ozdraviti ali rehabilitirati (glede na nespremenljive, prirojene karakteristike), kot se je izrazil Goebbels:

»Prizadevanje, da bi Jude z izjemnim kaznovanjem pripeljali nazaj v naročje civiliziranega človeštva, je brezupno. Za vedno bodo ostali Judje, tako kot bomo mi vedno člani arijske rase.« (Bauman 2006, 123)

Rasizem sam po sebi pa še ni bil zadosten razlog za holokavst. Potrebna bi bila še pomoč množic, ki bi izvajale pogrome, hkrati pa bi bili voljni ubijati. Rasizem v Nemčiji pa ni bil tako razširjen, obstajala je neke vrste splošna zamera proti Judom, ne pa aktivno sovraštvo.

Masovno uničenje tako ni bilo rezultat izbruha čustev, pač pa smrtonosne tišine neprizadetosti in neobremenjenosti.

Totalitarizem zahteva, da ga pri opravljanju svojega dela nihče ne moti, kar je dosegel s strahom vpričo razkazovanja svoje moči, intenzivnosti ter razširjenosti heterofobije (Bauman 2006, 126), obenem pa je odpor do nasilja sovpadel z veliko bolj odobravajočim odnosom do administrativnih ukrepov proti Judom. Po mnenju tistih, ki so načrtovali in naročali množične poboje Judov, so ti morali umreti ne zato, ker so bili osovraženi (ali vsaj ne predvsem zaradi tega), pač pa zaradi prepričanja, da si smrt zaslužijo (in zato so jih sovražili), ker so stali med nepopolno resničnostjo, polno napetosti, in svetom spokojne sreče, po katerem so hrepeneli (Bauman 2006, 127). V latentno pasivni javnosti so pod vplivom ideologije in takšne retorike Judje postali razosebljena, abstraktna in tuja entiteta, do katere ni mogoče čutiti sočutja, »judovsko vprašanje« pa legitimen problem državne politike, ki ga je treba rešiti (Bauman 2006, 128).

Na tem mestu je potrebno omeniti tudi nesoglasje v stroki, ki jo že od dogodka holokavsta deli na dva tabora (Bauman 2006, 167); na intencionaliste, ki trdijo, da je bilo ubijanje Judov Hitlerjev načrt že od samega začetka in je genocid torej bil zrežiran že vnaprej; in pa na funkcionaliste, ki zagovarjajo tezo, da je Hitler postavil jasen cilj čiste Nemčije, sredstva za doseg tega cilja pa so

se razvijala tekom samega procesa. Medtem, ko znanost vse bolj pritrjuje funkcionalistom, pa ne bi v nobenem od obeh omenjenih scenarijev holokavsta bilo mogoče izvesti brez pomoči birokracije.

5.5 Enkratnost in normalnost holokavsta

Bauman izpostavi, da se holokavsta ne da razložiti s preteklimi teorijami o »norih« posameznikih in da se naše razumevanje le delno dopolnjuje s pregledom institucij (kot sta znanost in religija) (Bauman 2006, 138). Še več, medtem, ko je naša samopodoba zahodne civilizacije holokavst naredila za nas nedojemljiv, pa družbene poteze, ki so ga omogočile, niso izginile (oziroma, v smislu, da ne vemo, kaj točno je povzročilo holokavst, ne moremo biti prepričani, ali ponovno nastaja takšen splet okoliščin, ki bi lahko povzročil še en tak dogodek). Ko se je holokavst zgodil, ga ni nihče pričakoval. Tokrat ga moramo.

Obstajata dva razloga, zakaj holokavsta ne smemo obravnavati zgolj kot akademski problem (Bauman 2006, 140):

1. Holokavst je zgodovini po njem spremenil zelo malo ali sploh nič tega, kar vemo o kolektivni zavesti in samorazumevanju:
 - ni spremenil naše slike o družbi
 - ni spremenil kanona sociološke prakse

To so očitni indikatorji, ki kažejo na to, da še nismo doumeli, kaj je povzročilo holokavst in smo torej ponovno, kot v preteklosti nanj nepripravljeni.

2. Nič bistvenega se ni zgodilo s tistimi produkti zgodovine, ki so po vsej verjetnosti vsebovali potencial za holokavst.

Najbrž se tudi razlogi za holokavst niso bistveno spremenili in torej ne moremo *vedeti*, ali razmere spet niso primerne za njegovo ponovitev.

Pravi problem pa predstavljata dve dejstvi (Bauman 2006, 145):

1. Ideološke politike, ki po svoji notranji volji lahko vodijo do genocida, in tehnična sredstva, ki omogočajo implementacijo, so bili ustvarjeni in omogočeni z razvojem moderne civilizacije. Holokavst so torej omogočile norme in institucije moderne.

2. Varnostni sistemi in obramba, kateri naj bi nas varovali pred takšnim potekom dogodkov, so zatajili, mi pa še nismo ugotovili zakaj.

Preprosto povedano, živimo v družbi, ki je holokavst omogočila, ni pa vsebovala ničesar, kar bi ga lahko zaustavilo.

Zgodovinsko genocid ni nič novega, kljub temu pa holokavst prinaša nekatere novosti. Ravno te novosti pa so tisto, kar je potrebno preučiti, da ugotovimo, kaj je tisto, kar ga dela tako edinstvenega.

Holokavsta ne bi bilo mogoče izvesti z obširnimi nemiri in pogromi. Eden od redkih množičnih pogromov se je zgodil na kristalno noč in v kolikor bi ubijanje potekalo s tako hitrostjo, kot tisto noč, bi bilo potrebno 200 let¹⁷, da bi bilo število žrtev tolikšno kot jih je bilo na koncu ubitih. Prav tako bi bilo praktično nemogoče vzdrževati tako izrazito stopnjo sovraštva in nasilja v daljšem časovnem obdobju.

Cilj modernega genocida je radikalno drugačna, popolna skupnost in ga tako lahko primerjamo z vrtnarjem, ki mora za ureditev popolnega vrta zatreti zel v njem (Bauman 2006, 149). Strukturiran cilj in proces sta v totalitarizmu procesa, ki za izvedbo holokavsta potrebujeta birokracijo.

Bauman želi jasno poudariti, da je bil nacistični genocid rezultat moderne, ideološke vizije nacizma (Bauman 2006, 148). Ravno tako kot Arendt izpostavlja ideološko osnovo za totalitarne režime, dodaja pa, da so te ideologije bistveno moderne. Svoj izvor imajo v človekovi želji po nadzoru in urejanju narave (Bauman 2006, 150). Hitler in Stalin nista ubijala zaradi osvajanja teritorija, njun motiv je bil ustanovitev popolnega svetovnega reda.

Na tem mestu je vsekakor potrebno dodati, da čeprav je holokavst potreboval moderno, pa vsa moderna ni holokavst – če bi rekli, da živimo vsakodnevno v takšni situaciji, bi pomenilo, da je holokavst nekaj, kar je mogoče prenašati, nekaj s čimer lahko in dejansko tudi živimo.

5.6 Posebnost modernega genocida

Ko si modernistične sanje prilasti absolutna oblast, sposobna monopolizirati moderna sredstva racionalne akcije, in ko se ta oblast osvobodi učinkovitega družbenega nadzora, je posledica tega genocid. (Bauman 2006, 151)

¹⁷ Na kristalno noč je umrlo približno sto ljudi (Bauman 2006, 145).

Do genocida torej pride ob več dogodkih, ki se zgodijo ob istem času, ko se moderna ideologija združi z absolutno močjo in jo vodi z zmogljivo, nepopustljivo in dosledno birokracijo.

Moderen holokavst torej združuje več »običajnih« dejavnikov, ki so sicer ločeni. Med njimi opazamo:

1. radikalen, moderen antisemitizem,
2. transformacija antisemitizma v državni program,
3. močna, centralizirana država, ki upravlja z obsežno in učinkovito birokracijo,
4. izredno stanje (ki odvrta pozornost javnosti od početja birokracije in krepi centralizirano moč),
5. pasivno nevmešavanje populacije kot celote.

Ko se vsi ti elementi združijo, se ustvarijo pogoji za genocid na ravni holokavsta.

Moderen mit pravi, da nasilje zapušča civilizacijo. V resnici pa je skoncentrirano v rokah majhne množice ljudi, medtem ko v življenju večine ne igra velike vloge. Zaradi tega nasilje postane nevidno, saj ga večina ljudi sploh ne vidi, hkrati pa postane racionalizirano in uporabljeno na »znanstven« način. V totalitarizmu nekaj ljudi nadzoruje nasilje in ga uporablja kot orodje za doseganje birokratskih in državnih ciljev, ne pa kot življenjsko značilnost, ki je vezana z moralno omejitvijo.

5.7 Posledice hierarhične in funkcionalne delitve dela

Uporaba nasilja je najbolj učinkovita, ko so tisti, nad katerimi se nasilje izvaja, obravnavani izključno glede na racionalne institucionalne kriterije in tako vzeti iz moralne sfere. Za ločitev nasilja od moralnosti sta potrebna dva procesa (Bauman 2006, 158):

1. funkcionalna ločitev dela,
2. zamenjava moralne odgovornosti s tehnično.

Kako funkcionalna delitev dela odstrani nasilje iz sfere moralnosti:

- vse delitve dela implicirajo razdaljo med večino izvajalcev in končnim izidom,

- znanje o nekem delovanju je specializirano in ljudje na različnih stopnjah hierarhije ne vedo, kako se procesi izvajajo,
- tako v večini birokracij funkcionarji izdajajo povelja brez celotnega znanja o učinkih, ki jih ta povelja prinašajo.

Proces pa postane še bolj učinkovit, ko je delitev dela funkcionalna, ne le hierarhična (ko ljudje opravljajo kvalitativno različne naloge, ki se na koncu združijo kot končni projekt), kar prinaša naslednje prednosti (Bauman 2006, 159):

- pri funkcionalni delitvi dela se prvi del procesa ne zaveda, kaj se dogaja z drugim delom,
- multifunkcionalnost (na primer, isti vagon, ki prevaža ljudi lahko prevaža tudi premog); ker obstaja toliko možnosti, je težko ugotoviti, od kje izhaja odgovornost za delovanje,
- delovanje samo po sebi nima pomena. Pomen dobi šele, ko je znan zaključek procesa.

Rezultat tega je, da moralno kritično znanje nadomesti tehnično kritično znanje. Tehnična odgovornost spregleda, da je neka dejavnost sredstvo na poti do cilja in sama postane cilj.

Ko funkcionalno specializirana dejanja ločimo od njihovih oddaljenih posledic, ugotovimo, da je večina bodisi moralno nespornih bodisi moralno neopredeljivih. Ko dejanja ne bremenijo več moralne skrbi, je o njem mogoče soditi na nesporno racionalnih temeljih. (Bauman 2006, 162)

Sodbe se torej porajajo glede na to, kako dobro je nekaj narejenega, ne pa zakaj je nekaj narejeno, rezultat pa je irelevantnost moralnih meril za tehnični uspeh birokratske operacije (Bauman 2006, 162). Ko je finančna uspešnost primarno vodilo, ko objekti v birokraciji izginejo in jih nadomestijo številke¹⁸, pride do razčlovečenja.

Končni sklep je, da birokratski način delovanja, kot se je razvil v procesu modernizacije, obsega vse tehnične elemente, ki so se pri izvajanju genocidnih nalog pokazali za nujne. Ta način lahko služi genocidnemu cilju, ne da bi bilo treba v veliki meri popraviti njegovo strukturo, mehanizme in vedenjske norme. (Bauman 2006, 166)

¹⁸ Na primer železniški delavci, ki skrbijo le o »tonah tovorov«, ne pa o ljudeh, ki v vagonih trpijo.

5.8 Birokracija v holokavstu

V Nemčiji je bila njena vloga odstranitev Judov. Proces se je začel z ustvarjanjem razlik, kateremu je sledilo ločevanje, deportacije in na koncu usmrčevanje. Stopnje v procesu so pomembne, saj vedno večja oddaljenost omogoča izvajanje dela, torej odstranitve Judov iz moralnega vesolja Nemcev.

Hilberg je menil, da je bila tisti hip, ko je prvi nemški uradnik napisal prvi predpis o judovski izključitvi, usoda evropskih Judov zapečaten (Bauman 2006, 168), kar je dejansko temeljna in strašna resnica.

Birokracija k holokavstu ni pripomogla samo kot učinkovito orodje, pač pa je vsebovala tudi pomanjkljivosti, katere je totalitarizem s pridom izkoristil. Tako vse birokracije težijo k temu, da ne vidijo več prvotnega cilja in se namesto tega osredotočijo na sredstva (ki se spremenijo v cilje) (Bauman 2006, 168), kar se je v praksi videlo s poboji nujno potrebnih rokodelcev, hkrati s prekvalifikacijo ter premestitev vojakov in logistike s kriznih žarišč na strateško manj pomembne pozicije.

Birokracija ima »prirojeno« sposobnost za genocidno delovanje. Da pa bi se zapletla v takšno delovanje, jo je potrebno povezati še z eno iznajdbo moderne: z drznim načrtom za boljše, bolj razumno in racionalno družbeno ureditev – recimo rasno enotno ali brezrazredno družbo – predvsem pa s sposobnostjo za izdelavo takšnih načrtov in odločenostjo, da morajo postati učinkoviti. Genocid je posledica kombinacije dveh iznajdb moderne, ki sta običajni in razširjeni. Neobičajna in redka je bila do zdaj samo njuna povezava. (Bauman 2006, 169)

5.9 Propad modernih varoval

Norbert Elias je na novo izrazil samodefinitivno civilizirane družbe z naslednjimi besedami:

[Fizično nasilje in grožnja fizičnega nasilja] nista več nenehna negotovost, ki jo vnašata v življenje posameznika, ampak nenavadna oblika varnosti... fizično nasilje, shranjeno za prizori vsakdanjega življenja, izvaja neprekinjen, stalen pritisk na posameznikovo življenje, pritisk, ki je v celoti znan in komaj zaznaven, saj sta se vedenje in ekonomija nagona že v najzgodnejši mladosti prilagodila tej družbeni strukturi. (Elias 1982, 238-9)

Nasilje je iz vsakdanjega življenja odstranjeno samo na videz, pravzaprav pa tu gre za premestitev, ki vodi k vnovičnemu zbiranju virov in razporeditvi središč nasilja na nove lokacije

znotraj družbenega sistema (Bauman 2006, 170). Nasilje je skoncentrirano v institucijah, ki preprečujejo vznik nasilja v vsakodnevnem življenju, tako posamezniki z njim ne morejo več upravljati (vendar to ne drži za vse). Pacifizacija vsakdanjega življenja pa hkrati pomeni njegovo nezavarovanost (Bauman 2006, 171), saj je sprejet družbeni konsenz, da se v medsebojnih odnosih nasilje ne bo uporabljalo. Takšno stanje je nevzdržno, zaradi česar so se vzpostavila varovala, katera so vzdrževale institucije z različnimi interesi in omejevale moč države. Predstavljali so obrambo v luči lastne razorožitve in preprečevali izbruhe ali zlorabo nasilja nad člani moderne družbe. Vendar,

...so morala varovala, v katera so ljudje najbolj zaupali, v letih pred končno rešitvijo preizkušnja. Vsa so odpovedala – eno za drugim in vsa skupaj. (Bauman 2006, 171)

Splošne, moderne institucije, ki bi morale delovati proti holokavstu (na primer znanost in cerkev), tega enostavno niso storile. Moderna vzpostavitev miru v vsakdanjem življenju ter koncentracija nasilja v rokah peščice, je puščalo prebivalstvo nemočno in brez zaščite.

Še posebej je tukaj izpostavljena znanost, ki je z vso svojo retoriko o trudu za boljši svet, proti Hitlerju storila zelo malo. To seveda ni naključje, saj znanost kot način mišljenja, postavlja primat razumu in racionalnosti. Ravno na tej predpostavki znanost ne opravi svoje moralne naloge v luči holokavsta, in sicer na dva načina (Bauman 2006, 172):

1. Posredno: cilj znanosti je razum odrešiti spon etike. Ta predpostavka vodi do dvoma v vsako normativno mišljenje, če naj bi znanost bila neobremenjena z vrednotami, ne bi mogla odločati o tem, kar je etično pravilno.
2. Neposredno: znanstvenike bolj zanimajo njihovi raziskovalni interesi kot pa dogajanje po svetu. Želijo samo nemoteno delovno okolje, kar je Hitler tudi omogočil (brez judovskih znanstvenikov seveda).

Tudi cerkev ni storila veliko, da bi zaustavila pohod totalitarizma, saj:

... nobena (v nasprotju s posameznimi in večinoma osamljenimi duhovniki) ni priznavala odgovornosti za grozodejstva, ki so jih v deželi, ki so jo imele za svoje območje, storili ljudje, ki so sodili v njihovo pastoralno oskrbo (Hitler ni nikoli zapustil katoliške Cerkve, niti ni bil izobčen) (Bauman 2006, 175). Nobena se ni bojevala za pravico, da sme podajati moralne sodbe svojim vernikom in naprtiti pokoro tistim, ki bi ji kljubovali.

Povrhu vsega pa je zatajil tudi naš kulturno priučen odpor do nasilja, »civilizirano« vedenje je v holokavstu delovalo popolnoma normalno in z njim mirno bivalo. Večina očitvidcev ni imela dovolj moči za civiliziran odpor proti nečlovečnosti, ki bi jo lahko zaustavil ali pa so preprosto pogledali stran in ga ignorirali.

Pokazalo se je, da je civilizacija nesposobna zagotoviti moralno uporabo strah zbujujočih sposobnosti, ki jih je ustvarila (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 176).

5.10 Sodelovanje žrtev

Sploh en težjih problemov študij holokavsta je vprašanje do kolikšne mere so Judje pomagali svojim zatiralcem. Človeka hitro zamika, da del krivde pripiše žrtvam samim¹⁹, saj zgodovinsko potrjena dejstva (Hilberg 1961, 310) kažejo, da so bili Judje sami del procesa deportacij in ubijanja. Razumeti moramo torej pogoje, pod katerimi so bili judovski sveti prisiljeni, da so se odločali, kot so se. Ko Bauman raziskuje to problematiko, odkrije, da so nacisti usmerili tok dogodkov tako, da je vedno tekkel njim v prid. Racionalno delovanje judovskih svetov je vodilo usodo njih samih ter judov, katere so predstavljali, proti nacističnim ciljem.

V »običajnih« genocidnih pogojih je populacija razdeljena med morilce in umorjene (Bauman 2006, 191). V holokavstu pa so bili Judje vključeni v celotno razredno strukturo. To je vzdrževalo tudi notranjo strukturo Judovske skupnosti, nacistom pa olajšalo *sodelovanje* z njimi. Položaj Judov na začetnih stopnjah končne rešitve je bolj spominjal na položaj podrejene skupine znotraj normalne strukture oblasti kot pa na položaj žrtev »običajne« genocidne operacije (Bauman 2006, 191).

Judje so torej lahko pomagali svojim zatiralcem, olajšali so njihovo nalogo, pospešili svojo lastno pogubo, pri takšnem početju pa jih je vodila racionalno razumljena potreba po preživetju. (Bauman 2006, 192)

Moderna birokracija je sprožila dejanja, ki so bila nujno potrebna za njen namen, hkrati pa so bila v navzkrižju z vitalnimi interesi akterjev.

¹⁹ Primo Levi podrobneje opiše to problematiko v svoji knjigi Potopljeni in rešeni (Levi 2003, 19,28-40,122-130).

Bauman izpostavi klasične elemente civilizacijskega procesa²⁰, ki se med drugim kaže tudi kot postopek uporabe in izvajanja nasilja iz moralne preračunljivosti in emancipacije želja po racionalnosti od vmešavanja etičnih norm ali moralnih zadržkov (Bauman 2006, 61). Sprva prihaja do vse večjega pritiska na neracionalno, namesto tega je potrebno vse početi iz nekega razloga. Temu sledi vedno manj nasilja v vsakodnevnem življenju, ali bolje rečeno, prerazporeditev nasilja (namesto tega, da sami ubijamo za svojo prehrano, to stori mesar). Pa vendar je to samo ena plat zgodbe, saj po drugi strani pridobimo zmožnost, da oba omenjena faktorja združimo v racionalno implementacijo nasilja, vendar na še višji in bolj smrtonosni stopnji. Podreditev nasilja racionalni preračunljivosti pa ga izvzame iz sfere moralnega in ga prestavi v delovanje po smislu cena-korist.

5.11 »Zapečatenje« žrtev

En od primarnih faktorjev, ki je pomagal pri pojavu holokavsta, je ustvarjanje distance med Judi in ostalim prebivalstvom. Ko je bila ta ustvarjena, je birokracija lažje delala samo s tistim delom populacije. Ob tem pa je nastalo več pravnih vprašanj, kjer je bila pomembna natančna definicija Judov.

Ob tem je potrebno poudariti, da je za učinkovitost delovanja same birokracije potreben še monopol nad njenimi referenti. To pomeni, da karkoli že birokracija počne, mora to početi tako, da ne zadeva nikogar drugega kot pa izrecno definirane subjekte, ki so člani ene, ločene skupine. Tako se v njeno početje ne bo vmešaval nihče »od zunaj«; tako zastavljeno delovanje birokracije (specializacija skupin) povzroči, da skupine, ki niso prizadete, ne pridejo na pomoč tistim, ki so žrtve tega delovanja. Ne poistovetijo se s težavami žrtev in do njih ne čutijo solidarnosti.

...zaradi obeh pogojev [distanca ter specializacija] obstaja kategorija, ki je »na muhi«, samo »njena lastna« birokracija kot edini referenčni okvir za racionalno odločanje. Z drugimi besedami, birokracija, ki vodi politiko do »ciljne skupine« in si jemlje izključno pravico, da jo izvaja, ima vse pristojnosti za določanje parametrov za vedenje svojih žrtev in zato lahko navaja racionalne motive samih žrtev kot vire, ki jih lahko uporabi v prizadevanju za izpolnitev svoje naloge. Da bi lahko birokratsko organizirana oblast računala na sodelovanje te kategorije, ki jo namerava uničiti ali prizadeti, jo mora najprej učinkovito »zapečatiti«: ali jo fizično odstrani iz konteksta vsakdanjega življenja in zadev drugih skupin

²⁰ Za več informacij glej Norbert Elias, The Civilizing Process.

ali pa jo z odkritimi in nedvoumnimi diskriminatorskimi definicijami in poudarjanjem enkratnosti izbrane kategorije loči psihološko. (Bauman 2006, 193)

V procesu segregacije Judov na duhovni in razumski ravni so se nacisti sklicevali na:

1. Antisemitizem,

Ta je bil osnovan na občutljivosti modernega človeka na higieno in s sklicevanjem na zdravje in zdravstvene ukrepe (Bauman 2006, 194) (Judje so bili prikazani kot nečisti, prenašalci bolezni, bolezen so celo oni sami). Enake tehnike so nacisti uporabili za oblikovanje odklonskega (gnus in odpor) odnosa za osamitev Judov med preostalim prebivalstvom, kar je še nadalje poglobilo vrzel med obojimi.

Razlika med judovsko in nejudovsko populacijo je bila jasno začrtana z natančno definicijo Judov. Ta je bila potrebna, da se je nejudovsko populacijo lahko prepričalo in pomirilo, da sami ne bodo del istega procesa.

2. Neodzivnost elit ob judovski stiski

Eliti (v znanosti in družbi) je bila pomembna integriteta strokovnjakov kot zagovornikov razuma, naloga, ki se ni ukvarjala z etičnimi pomeni.

Antisemitizem je postal zagotovilo, da nejudovske populacije Judov ne bodo obravnavali kot *nekoga*, temveč kot kategorijo, molk elit pa je zagotovil tudi nevmešavanje ostalih avtoritativnih skupin v državno vizijo rasno čiste države.

5.12 Teorija iger in racionalnost samoohranitve

Nacisti so Jude prisilili v igro na življenje ali smrt, torej je bil racionalen odziv žrtev povečanje možnosti za rešitev pred uničenjem ali zmanjšanje obsega uničenja (Bauman 2006, 201). Na vseh stopnjah holokavsta so bile žrtve soočene z izbiro med večjim ali manjšim zlom. Da so nacisti lahko žrtve kontrolirali, so jih morali narediti predvidljive. V ta namen so situacije priredili na način, da so se žrtve odločale tako, kot so hoteli oni. V takšno delovanje so jih lahko usmerili z namigovanjem, da še obstaja kaj, kar se lahko reši.

Bauman poda primer ljudi, ki so se želeli ogniti uvrstitvi v »tretjo raso«, tistih, ki se ne štejejo kot čisti Nemci, vendar tudi ne kot Judje. Za spremembo statusa so se lahko obrnili na državo. Dejstvo, da so se ljudje lahko spremenili, je povzročilo možnost zavrnitve lastnega statusa,

obenem pa potrditve reda, ki jih je uvrščal (s prošnjo za uvrstitev med »čisto nemško« kasto, so priznavali obstoj te kaste).

Takšno iskanje privilegijev za določeno skupino je vedno povzročalo potrditev veljavnosti sankcij proti drugi skupini. Ta proces se je odvijal med skupinami (npr. francoski Judje proti nemškimi) in tudi znotraj skupin (revni Judje proti bogatim).

Zavrnitev solidarnosti v imenu osebnih ali skupnih privilegijev (to je vedno, čeprav posredno, pomenilo strinjanje z načelom, da vsi člani zaznamovane kategorije ne zaslužijo, da bi preživel, in da bi morale razlikovalno obravnavanje upoštevati ustrezno ocenjeno »objektivno« odliko) ni bila pomembna samo v odnosih med skupinami. Znotraj vsake skupnosti so upali na razlikovalno obravnavanje in si prizadevali zanj; po navadi so se v vlogi pogajalcev znašli judovski sveti. (Bauman 2006, 207)

Žrtve so bile prisiljene v izbiro med tem, kdo bo živel in umrl, vsaka izbira pa je samo še utrdila princip razdelitve.

Na vsaki stopnji uničenja – razen na zadnji – so bili posamezniki in skupine, ki so bili pripravljeni rešiti, kar je bilo mogoče rešiti, ubraniti, kar je bilo mogoče ubraniti, izvzeti, kar je bilo mogoče izvzeti; in tako – čeprav samo posredno – sodelovati. (Bauman 2006, 209)

Nacisti so pogoje izbire priredili na tak način, da je vsaka izbira, ki so jo žrtve naredile za njihovo lastno korist, hkrati koristila še nacistom. Ob začetku okupacije judovske starešine niso oporekale ustanovitvi getov, saj so omogočali varovanje, organizacijo judovske populacije in ohranjanje judovskega načina življenja. Na dolgi rok pa je to koristilo predvsem nacistom, saj so se na tak način učinkovito distancirali od ostalega prebivalstva.

Poguben razhod, ki se pojavi na tem mestu je, ko ena stran pričakuje, da se bo druga obnašala racionalno. Judje so se morali obnašati, kot da se bodo Nemci nanje odzvali racionalno. V kolikor bi se torej izkazali kot ekonomsko uporabni, jih totalitarni sistem ne bi izbrisal. Takšno ravnanje je vodilo do tega, da so Judje opravljali delo za Nemce, kateri pa so jih na koncu vseeno pomorili. Primeri judovskega sodelovanja so popisovanje judovskega prebivalstva, zbiranje in predaja Nemcem.

Ključno je bilo delovanje po korakih, po katerih bi se na vsakem lahko določeno skupino ljudi rešilo pogube, kar bi zagotovili judovski starešine. Vsak korak bi naj tudi bil zadnji, vendar kot vemo, temu ni bilo tako.

Igra »reši, kar moreš« žrtvam ni pomagala, pač pa je nacistom priskrbela ubogljive subjekte (Bauman 2006, 219). Vendar pa to ni bila strategija, ki bi so jo žrtve izbrale, pač pa jim je bila vsiljena s strani nosilcev totalitarnega sistema.

Za svoj uspeh so storilci dejansko potrebovali privoljenje, ali bolje rečeno, sodelovanje žrtev. To je bilo odvisno od iskanja racionalnih elementov v sicer iracionalnem svetu, za kar je bilo potrebno celoten proces razdrobiti na manjše stopnje, ki sledijo ena drugi.

Geto je bil organiziran kot igra, v kateri vsaka poteza, ki prinaša ali izgublja korist eni strani, natančno odraža prinos ali izgubo koristi na drugi. V kolikor je nekdo zmagal (npr. zagotovil hrano za lastno preživetje), je nekdo drug moral izgubiti. V kolikor se je nekdo izognil vkrcanju na vagone, je njegovo mesto zasedel nekdo drug. Takšna situacija poraja svet, v katerem ljudje pozabijo na moralne vrednote in poskušajo poskrbeti predvsem zase²¹ (Bauman 2006, 226).

V takšnem sistemu je pomembna razredna struktura. Tisti, ki so v judovski skupnosti imeli večjo moč, so lahko reševali sebe in svoje družine, na račun ostalih.

V kolikor bi imeli izbiro, noben v svetu judovskih starešin ne bi izbral uboja drugih. Te izbire pa niso imeli, ali bolje rečeno, izbiro so zanje postavili nacisti. Če so torej »izbirali« med smrtjo dvajsetih ali smrtjo dvestotih ljudi, niso mogli izbirati, da ne bi umrl nihče. Na tem primeru vidimo dva tipa racionalnosti:

1. racionalnost na individualnem nivoju (psihološka),
2. racionalnost na družbenem nivoju (osnovana glede na izkupiček).

Razum je lahko vodilo samo, kadar se ti dve prekrivata. Soobstoj obeh tipov racionalnosti pa ni odvisen od akterjev, pač pa konteksta dogajanja. Tako subjekti ne morejo vedno nadzorovati dogajanja in pri skrajno asimetričnih razmerjih moči racionalnost zatiranim vedno ne koristi.

²¹ Do kolikšne mere totalitarizem uniči socialno držo človeka v najintimnejših odnosih, pokaže Bauman že na začetku, ko izpostavi nenavadno visok odstotek ločitev med partnerji, ki so skupaj prestali agonijo ugrabitve, saj jim je ta odprla oči na drug obraz partnerja pod pritiskom. (Bauman 2006, 30)

5.13 Milgramovi pokusi

Bauman obravnava implikacije Milgramovih slavnih eksperimentov na temo holokavsta. Ti so pokazali, da je pravzaprav relativno lahko ustvariti situacije, v katerih normalni, povprečni ljudje zagrešijo grozna dejanja. Bauman pravi, da je eno od najhujših spoznanj, ki jih daje holokavst, da smo lahko storilci mi (Bauman 2006, 234). Milgramovi poskusi to tudi potrjujejo in kažejo, da je nečloveškost produkt socialnih odnosov in socialne distance. Obstaja torej obratno sorazmerje med pripravljenostjo za krutost in neposredno bližino žrtve (Bauman 2006, 238).

Ko se nehuman proces enkrat spravi v tek, ga je zelo težko spet ustaviti. Ljudje le stežka prenehajo z dejavnostjo, ko jo enkrat že izvajajo. Posameznik je na svoja dejanja vezan vedno bolj, še posebej, če so prvi koraki preprosti in neškodljivi. Pomen zaporednih dejanj je v tem, da akter zelo težko postavi razmejitve med dejanjem, ki ga je že storil in tistim, ki ga še mora. Težko je določiti mejo, ki loči pravilno od napačnega, sploh če so koraki postopni in priznati, da je naslednji korak napačen, pomeni tudi, da je bil napačen prejšnji. Vsak poskus pravilnega delovanja torej pomeni priznati, da je bilo že storjeno nekaj napačnega. Človek se ne more več izvleči s čisto vestjo, ne da bi se črnil (Bauman 2006, 243).

Posameznikova dejanja so imela posledice, ker je bil del birokracije, ki jih je izvrševala. V njenem imenu so posamezniki namreč podpisovali odloke, prenašali informacije in izvrševali povelja, nihče pa ni bil priča posledica svojih dejanj. Birokracija namreč spremeni naravo moralne izbire. Ena izmed njenih značilnosti je, da zmanjša možnost, da bo moralna nepravilnost dejanja kadarkoli odkrita, kar zagotavlja posredovalni učinek²² birokracije (ukaz podaja ena oseba, izvaja ga druga) in pa osredotočenje na tehničen (ne pa moralni) vidik dejanja. Na tak način birokracija prestavlja moralno poudarek iz izida na sredstva v procesu.

5.14 Sociološka teorija moralnosti

Politični in pravni odzivi na holokavst zahtevajo, da ljudi sodimo po dejanjih, ki so bila sprejemljiva znotraj njihove družbe. Potrebujemo pravico za obsodbo vojnih zločincev in tako moralnost na osnovi kontekstualnega relativizma ne zadostuje. Poraja se problem moralne odgovornosti upiranja socializaciji. Socialno uveljavljeni moralni sistemi so v pluralističnem svetu skrajno relativni. Ta relativizem pa ne velja za človekovo sposobnost razločevanja med

²² Ta zagotavlja neoprijemljivo odgovornost, sploh v večjem sistemu, saj lahko vsak akter odgovornost prelaga na drugega.

prav in narobe. Takšna sposobnost mora imeti temelje nekje drugje kot v zavestnem kolektivu skupnosti (razumevanje kaj je prav in kaj narobe je funkcija, ki jo socializacija potrebuje za svoje delovanje).

Proces socializacije torej temelji na manipulaciji moralne aktivnosti, ne pa na njenem proizvajanju, na pojav družbenega vedenja ne vpliva navzočnost nadindividualnih dejavnikov vzgoje in vsiljevanja, se pravi socialni kontekst. Manipulacija deluje na podlagi družbeno vsiljenih moralnih sistemov, ki izhajajo iz skupnosti in so v heterogenem pluralističnem svetu relativni. Vendar pa se ta relativizem ne nanaša na sposobnost razlikovanja med prav in narobe. Gre za sposobnost, ki ni utemeljena na kolektivni vesti družbe, ampak poskuša zatreti ali izkoristiti svoje lastne cilje ali kanalizirati v smer, ki je po njenem mnenju koristna ali neškodljiva. (Bauman 2006, 270)

Problem drugega se je do sedaj le redko obravnaval na tak način, Drugi je običajno del celotnega konteksta. Kot tehnični problem, katerega je potrebno rešiti – saj je njegovo delovanje pogosto nepredvidljivo. S tega stališča je drugi relevanten le v tolikšni meri, kolikor vpliva na moje delovanje. Preprosto dejstvo »biti z drugim« tako ne predstavlja nobene moralne problematike. Tukaj dejansko gre za zavračanje univerzalibilnosti in razosebljenje morale. Univerzalna morala namreč predpostavlja, da se lahko moralno obnašanje dejansko izrazi v univerzalno oblikovanih pravilih. Pomembna podrobnost, na katero je potrebno biti pozoren je, da moralna sestava zajemajo vseobsegajoči »mi«, in da je moralni »jaz« zgolj singularna oblika etičnega »mi« (Žalec, Doseganje dobrega 2005, 133). Na tej točki se je potrebno ozreti k Emmanuelu Levinasu, francoskemu filozofu in komentatorju talmuda, na katerega se naslanja Bauman. Levinas namreč pravi, da »mi ni množina od jaz« (Žalec, Doseganje dobrega 2005, 133), kar je posledica asimetrije odnosa z Drugim. Asimetričnost, ki definira moralno držo pomeni, da je vloga Drugega do mene popolnoma njegova stvar, od njega pa se hkrati ne sme pričakovati nobenega povračila, vzajemnosti, na kratko »uravnoveženosti«. V kolikor gre v odnosu za korist, v ožjem pomenu besede ne moremo govoriti o moralni držbi, moralni smo le takrat, ko ravnamo popolnoma brez upoštevanja kakšne koristi, nagrade, povračila. (Žalec, Doseganje dobrega 2005, 138).

Potrebo po takšnem ravnanju je pokazal ravno holokavst s svojo izločitvijo moralnega impulza. Ta moralni impulz je bil potlačen ali kako drugače odstranjen, tako pri rabljih kot pri žrtvah. Akterji so morali biti ravnodušni ali pa se ravnati po preračunljivosti. Odstraniti je bilo potrebno »živalsko usmiljenje«, kakor tudi subjektivno navdušenje ob izvajanju grozot. Motiv je dajala ideologija, ki je rabljem dajala izgovor za zla dejanja, žrtvam pa vsilila mero preračunljivosti,

katero so nacisti izrabljali za svoje cilje in sploh možnost tehnično učinkovitega poteka holokavsta.²³

Če se torej vrnemo k moralnem momentu, ga lahko obravnavamo kot neposredno funkcijo »biti z drugim«. Ta pogled je zajet v citatu Dostojevskega:

Vsi smo odgovorni za vse, predvsem za vse ljudi, in jaz bolj kot vsi drugi. (Bauman 2006, 275)

Po Baumanu in Levinasu je primarni element »biti z drugim« odgovornost.

Subjektivnost, biti živa, razmišljujoča in aktivna oseba ne pa objekt (biti »kdo«, ne »kaj«). Po Levinasu je biti odgovoren za drugega točno to kar pomeni biti človek. Kot taka je moralnost kakršnegakoli dejanja primarna bitka intersubjektivnih odnosov.

Problematiko pa se lahko obravnava tudi s stališča oddaljenosti in bližine, katerega je izpostavil Bauman. V svojem delu je pokazal, da je za okrutna dejanja potrebna socialna distanca med storilcem in žrtvijo. V isti sapi kot se lahko vprašamo, od kod prihaja moralnost, se lahko vprašamo, zakaj razdalja »osvobaja« človeka moralnega delovanja. Kaj glede razdalje ukinja moralni moment?

Bauman trdi, da se z razdaljo izgublja tudi subjektivnost, oseba se spremeni v objekt (Bauman 2006, 279). Sprememba kaže na sprostitev odgovornosti, ki jih ima nekdo za drugega. Bližina je odgovornost, biti blizu nekoga – kot oseba in ne kot objekt – pomeni, da med obema obstaja neka mera odgovornosti. Šele ko je oseba kot posameznik, s katerim smo povezani, spremenjena in postavljena izven našega »moralnega univerzuma«, lahko postanejo objekti racionalne misli (Bauman 2006, 287). Objekt, s katerim se lahko upravlja in se ga ubije.

Do holokavsta je lahko prišlo samo pod pogojem, da se nevtralizira vpliv prvinskih moralnih impulzov (Bauman 2006, 283), kar pa je možno le, ko so ljudje odstranjeni iz normalnega intrapersonalnega sveta v kategorični svet objektov. V totalitarizmu se je to doseglo po stopnjah (Bauman 2006, 286):

²³ Na primer judovski sveti so uporabljali strategijo »reši, kar lahko rešiš«. Naloga judovskih starešin je bila zbiranje ljudi ali informacij o njih; izbrani so bili odstranjeni, širša judovska skupnost pa je lahko potem preživela. Svoja dejanja so opravičevali z izgovorom, da je bolje, da umre manjša množica ljudi, kot pa velika (Bauman 2006, 219). Kot vemo, pa je bilo totalitarno nasilje progresivno in je vedno našlo izgovor, da je med preživeli našlo nove žrtve, katere je bilo potrebno odstraniti.

1. definiranje (razlikovanje ene skupine od druge),
2. odpustitev zaposlenih in razlastitev poslovnih podjetij,
3. koncentracija (segregacija ljudi v taboriščih),
4. izkoriščanje dela in ukrepi, ki imajo za posledico stradanje,
5. uničenje,
6. zaplenitev osebne lastnine.

Vsak od teh korakov je korak proti odstranitvi osebe iz sveta »normalnih« človeških akterjev.

6 ANALITIČNA PRIMERJAVA

Analitična primerjava je narejena v okviru dveh na začetku postavljenih tez. Dokazovali bomo, da je totalitarizem resnično povsem nova oblika vladavine; obenem pa, da holokavst vsebuje racionalne elemente, ki so nujni pogoj za njegov nastanek ter obstoj.

En izmed pomembnejših faktorjev pri nastanku totalitarizmov, katere izpostavljata oba avtorja, je ideologija. Arendt jo dojema kot substitut za načelo akcije, katero totalitarna vladavina uporablja za usmerjanje obnašanja svojih podrejenih in jih pripravlja na vlogo tako rablja kot žrtve (Arendt, *Izvori totalitarizma 2003*, 564). Bistvo ideologije ni skupek trditev o nečem, kar je, pač pa razpiranje procesa, ki se spreminja. Ne razlaga tega, kar je, pač pa to, kar nastaja, se rojeva in umira. Usmerjena je v zgodovino, hkrati pa je neodvisna od izkustva in človeku podaja čutenje sveta po svoji meri. Nima sicer moči preoblikovanja resničnosti, zato pa osamosvojitev misli od izkustva doseže s pomočjo določenih metod prikazovanja, ki temelji na elementu gibanja, ki osvobaja od realnosti in izkustva. (Arendt, *Izvori totalitarizma 2003*, 567) Umika temelj dejstvene realnosti, katerega nadomesti s propagandno vrednostjo, na primer realnostjo razrednega boja ali interesnih sporov med Judi in njihovimi sosedi. Baumanovo pojmovanje ideologije je zelo sorodno. Kakor Arendt, tudi on izpostavlja moralno vrlino žrtvovanja lastnih interesov in celo samega sebe za cilje organizacije (Bauman 2006, 51). Množični moriji dodajo vizijo »ali mi ali oni«, kjer ni prostora za obstoj obeh akterjev; žrtve nasilja so razčlovečene in tako pripravljene na odstranitev. Tudi Arendt podobno opozarja na idejo razvoja, ki je v sodobno politiko vnesel nekaj, kar sploh nikoli ne bi smelo obstajati, in sicer princip vsega ali ničesar (Arendt, *Izvori totalitarizma 2003*, 536). Rabljem da povod in izgovor za »vrtarjenje«, odstranitev plevela, torej manjvrednih skupin ljudi, ki stojijo na poti do stvarjenja novega sveta. Holokavst je posledica družbenega inženiringa, ki naj vzpostavi družbeno ureditev v skladu z načrtom popolne družbe (Bauman 2006, 148), ta temelji na ideologiji in uporabljen na tak način še nima predhodnika, je torej moderen pojav.

Z ideologijo je neposredno povezan teror. Arendt trdi, da ta postane dejanska vsebina totalitarnih režimov v njihovi zreli fazi, po uničenju resničnih sovražnikov in na začetku lova »objektivnih sovražnikov«. Pomeni uresničenje zakonov gibanja in nadomesti mesto pozitivnih zakonov, za sabo pa ne pušča nobene arbitrarne nezakonnosti, in tako totalitarizme razlikuje od predhodnih tiranskih vladavin (Arendt, *Izvori totalitarizma 2003*, 560). Svoje žrtve izbira ne glede na posamična dejanja ali misli, izključno z nujnostjo naravnega (nacizem) ali zgodovinskega

(stalinizem) procesa. Če ideološko razmišljanje uniči odnose z resničnostjo, teror uniči odnose med ljudmi in povzroči osamljenost. Bauman pojma »teror« ne uporablja v tolikšni meri, osredotoči pa se na »nasilje«, kadar so sredstva podvržena samo intrumentalno-racionalnim merilom in tako ločena od moralnega vrednotenja ciljev (Bauman 2006, 158). V navezavi Milgramovi poskusi postavi pluralizem, kot najboljšo preventivo pred sodelovanjem moralno normalnih oseb v moralno nenormalnih akcijah. Z Arendt vleče skoraj dobesedne vzporednice, ko pravi, da se je sistematično uničevanje resničnih in domnevnih sovražnikov sistema zares začelo šele potem, ko so izkoreninili ostanke družbene avtonomije in torej političnega pluralizma, ki je odslikaval to avtonomijo (Bauman 2006, 252). Ravno na primeru terorja oziroma uporabe nasilja lahko zasledimo določen razhod med obema avtorjema. Arendt v končnem smislu dojema totalitarni projekt kot vnaprej obsojen na propad: ko se totalitarna politika ravna po vodilih zgodovinskih in naturalističnih ideologij, jasno pokaže, da ta proces ne pozna konca. V kolikor je naravni zakon v tem, da se odstrani vse, kar je škodljivo in nesposobno za življenje, bi pomenilo konec same narave, če ne bi mogli najti novih kategorij škodljivih in za življenje sposobnih; če je zakon zgodovine v tem, da v razrednem boju določeni razredi »odmrejo«, bi pomenilo konec same človeške zgodovine, če se ne bi oblikovali novi elementarni razredi, ki bi nato ponovno »odmrli« v rokah totalitarnih vodij. Z drugimi besedami, zakon ubijanja, s katerim totalitarna gibanja prevzamejo in izvajajo oblast, bi ostal zakon gibanja, tudi če bi jim kdaj uspelo celotno človeštvo podrediti svoji oblasti. (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 559). Bauman pa je na tem mestu bolj, če se lahko tako izrazimo, optimističen. Ne predvideva namreč konca totalitarne vladavine s premiso vnaprejšnjega propada, pač pa nasilje (odstranjevanje malignih elementov družbe) obravnava kot sredstvo za dejansko dosego sveta sreče (Bauman 2006, 127). Oba pa se strinjata, da je eden od ciljev terorja osamljenost.

Osamljenost²⁴, stična točka terorja, bistvo totalitarne vladavine in pri ideologiji ali logičnosti priprava rabljev in žrtev, je tesno povezana z izkoreninjenostjo in odvečnostjo, ki sta prekletstvo modernih množic že od začetka industrijske revolucije in ki sta postali akutni z vzponom imperializma konec 19. stoletja in zlomom političnih institucij in socialnih tradicij v našem času (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 572). Ob izgubi lastnega jaza človek izgubi zaupanje vase in svet, kar je nasploh nujno za ustvarjanje izkustva. Jaz in svet, sposobnost mišljenja in izkustva sta hkrati izgubljena. In kar pripravi ljudi na totalitarno nadvlado v netotalitarnem svetu je dejstvo, da je osamljenost, ki je bila nekoč mejno izkustvo, za katerim so navadno trpeli v določenih

²⁴ Čeprav sta sorodni, je med samoto in osamljenostjo razlika; medtem ko je za prvo potrebno biti sam, pa se druga najostreje pokaže ravno v družbi z ostalimi.

obrobnih družbenih položajih, kot je starost, postala vsakdanja izkušnja vseskozi naraščajočih množic v 20. stoletju. Teror pa lahko absolutno vlada le ljudem, ki so izolirani drug od drugega in je torej ena od izvornih skrbi vseh tiranskih vladavin povzročiti to izolacijo. Medtem, ko totalitarne vladavine želijo uničiti zgolj javno življenje, je novost totalitarnih sistemov v tem, da ne obstojijo na tej točki in želijo uničiti tudi zasebno življenje (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 572). Nasilje povzroči, da notranja struktura skupine razpade na zbirko posameznikov, katere je mogoče izvzeti enega za drugim in jih umestiti v novo strukturo, katero potem lahko upravljajo zmagovalci, ali jih strpati v podjarmljeno, ločeno kategorijo, ki jo neposredno obvladujejo in policijsko nadzorujejo upravljavci nove ureditve (Bauman 2006, 188). Da lahko birokratsko organizirana oblast računa na sodelovanje kategorije, ki jo namerava uničiti, jo je potrebno najprej učinkovito »zapečatiti«, pri čemer je bil prvi ukrep duhovna osamitev.

Nabor funkcij, katerima služita osamljenost ter osamitev, je osupljiv. Delujeta na več področjih, od skupnosti do posameznika, od rabljev do žrtev, od taboriščnikov do tistih na prostosti, ki jih totalitarizem še ni zajel v celoti; ampak se temu primerno udejanji ter aplicira na različne načine. Njeno delovanje lahko zaznamo v naslednjih procesih:

1. zagotavljanje nevmešavanja zunanjih institucij in pomiritev množic, ki (še) niso tarča terorja,
2. pasivnost taboriščne populacije,
3. zmožnost za nasilno delovanje »navadnega človeka«, razvidna iz Milgramovih poskusov,
4. Levinasov koncept Drugega.

Čeprav so nekatere od teh funkcij že omenjene, je vendarle potrebna podrobnejša razlaga ob vsaki od njih.

1. Že dejstvo, da je naloga Vodje utelešene dvojne funkcije, ki deluje kot obramba gibanja pred zunanjim svetom in pa neposredni most, s katerim je gibanje z njim povezano, nakazuje na določeno zaprtost, osamitev totalitarnih režimov pred ostalim svetom (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 461). Zunanji netotalitarni svet, ki obsega tudi velik del prebivalstva totalitarne dežele, že sam aktivno zavrača realnost vpričo norosti, ki ji je priča ob delovanju totalitarizma. Poleg tega mu Vladar še dodatno posreduje prirejene informacije ter nepregledna, nezanesljiva, subjektivna poročila in podatke. Pa vendar mora totalitarni svet ostati bistveno ločen od zunanjega, že zaradi preprostega razloga, da lahko nemoteno deluje in izvaja svoje ukrepe; kot trdi Sarah Gordon, je en od dejavnikov,

ki so se morali povezati, da so proizvedli holokavst ta, da se prebivalstvo na splošno ni vmešavalo in je pasivno sprejemalo te stvari [preoblikovanje antisemitizma v praktično politiko države, vojno stanje, dejanja vlade in birokracije, ki sta si privoščili stvari, ki bi v mirnem času naleteli na resnejše ovire] (Bauman 2006, 153). Osamitev skupine, ki ji je namenjeno iztrebljenje, je prvi korak pri vzpostavitvi ideološkega izgovora, ki je potreben za genocid. Tej izpostavljeni skupini ostala družba ne bo prišla na pomoč, saj ne morejo najti skupnega imenovalca in ne sprožijo povezanega, združenega nastopa (Bauman 2006, 193). Dodatno nevmešavanje in še globlji prepad med obema skupinama je omogočila natančna definicija sovražnika, ki je priče viktimizacije pomirila, da se tisto, kar so videvale ali domnevale, ne bi moglo zgoditi njim in da njihovi interesi niso ogroženi (Bauman 2006, 196). Obe skupini sta torej bistveno ločeni, žrtve pa v svoji poziciji osamljene.

2. Pasivnost taboriščne populacije je nujni pogoj za absolutno vladavino terorja, ki lahko vlada le ljudem, ki so izolirani drug od drugega. Kaznjenci niso popolnoma izolirani, tudi suženjstvo je zgodovinska institucija s socialno strukturo. Taboriščniki pa nimajo cene, so nadomestljivi in ne pripadajo nikomur, ker so izolirani (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 536). Tiranije uničijo javno politično življenje, totalitarizem pa tudi zasebnega, torej področje, ki je bilo do tega trenutka še nedotaknjeno. Ena izmed najbolj kričečih razlik med staromodno vladavino birokracije ter sodobno vrsto totalitarizma je v tem, da so bili ruski in avstrijski predvojni vladarji zadovoljni s praznim izžarevanjem moči in so spričo zadovoljstva nad nadzorom zunanjih negibnosti celotno notranje življenje duše pustili nedotaknjeno. Totalitarna birokracija pa je s popolnejšim razumevanjem pomena absolutne moči z enako brutalnostjo vdiral v posameznikovo zasebnost in njegovo notranje življenje. (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 320) Žrtve ne zmorejo več verjeti, da ima protest kak pomen, uniči se človeška solidarnost. Geste imajo družbeni pomen, tam pa živijo vsi v popolni samoti, zaradi česar so dejanja nesmisel. Arendt pravi, da: »Če vzamemo totalitarne pretenzije zares ... se pokaže, da je družba umirajočih v taboriščih edina družbena oblika, v kateri je mogoče človeka popolnoma obvladati. Tisti, ki stremijo k popolni nadvladi, morajo odpraviti vsako spontanost, saj je že sam obstoj individualne sfere zanje večna grožnja« (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 594), k čemur dodaja da je popolno oblast mogoče doseči in ohranjati le v svetu pogojnih refleksov, brez sledu spontanosti (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 550). Zanimivo pa se Bauman dosti manj posveča pasivnosti taboriščne populacije (kot smo videli, je osredotočen predvsem na pasivnost zunanjih opazovalcev). Mogoče je celo reči, da je pravzaprav niti ne raziskuje v

tolikšni meri, kar je razvidno iz njegovih besed, da nimamo nobene znanstvene metode, s katero bi lahko presodili ali nejudovskim sosedom ni uspelo preprečiti transporta Judov v taborišča, ker so bili Judje pasivni in pohlevni, ali pa ker ti niso mogli nikamor pobegniti – ker so čutili sovražnost ali brezbriznost okolja (Bauman 2006, 306).

3. Milgram zagotavlja tezo, da krutosti ne zagrešijo kruti ljudje, pač pa običajni moški in ženske, ki poskušajo dobro opraviti svoje običajne dolžnosti. Ena izmed njegovih ugotovitev je, da je pripravljenost za delovanje v nasprotju s svojo lastno boljšo presojo in vestjo tudi posledica izpostavitve odločnemu, nedvoumnemu in monopolističnemu viru avtoritete. Takšno delovanje se pojavi v organizaciji, ki člane lahko učinkovito loči od prestale družbe. (Bauman 2006, 252). Milgramove poskuse v praksi potrjuje tudi Arendt: »Totalitarna gibanja so množične organizacije atomiziranih, izoliranih posameznikov« (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 407). Na tem mestu se je poleg osamljenosti vredno dotakniti tudi samote. En od njenih bistvenih atributov je distanca, ki ima v Milgramovih poskusih pomembno vlogo. Ljudje so namreč dosti bolj pripravljeni škodovati tistim, od katerih so fizično ločeni, jih ne vidijo in torej nikoli ne pridejo v stik s posledicami svojih dejanj. Kot so zelo nazorno pokazali Milgramovi poskusi, so moralne potrebe utišane in moralni zadržki ukinjeni prav po zaslugi spreminjanja pravih tarč akcije v »oddaljene in komaj vidne«, ne pa po zaslugi odkritega križarskega pohoda proti morali ali indoktrinacije, ki bi star moralni sistem nadomestila z drugačnim nizom pravil. Najbolj očiten primer tehnike, ki žrtve »skrije« pred pogledom in jih zato naredi za nedostopne za moralno vrednotenje, je moderno orožje (Bauman 2006, 290).
4. Levinasov koncept Drugega nudi filozofsko osnovo Baumanovim razmišljanjem. Dotika se moralnosti, po kateri pomeni »biti z drugim« predvsem odgovornost. Moralnost pa ni proizvod družbe, pač pa je nekaj, kar družba manipulira. (Bauman 2006, 277) Odgovornost torej izhaja iz bližine drugega, alternativa slednji pa je družbena distanca. Ko bližine ni več, je odgovornost utišana; ko je sočlovek preobražen v nekoga Drugega, lahko bližino sčasoma nadomesti sovraštvo. Dosežek nacističnega režima je predvsem v tem, da je nevtraliziral moralni vpliv specifično človeškega načina bivanja. Udejanjenje holokavsta je zahtevalo nevtralizacijo odnosa navadne Nemčije do Judov, ne mobilizacijo tega odnosa. (Bauman 2006, 279) Takšna ločitev [osamitev] je bila mogoča zaradi tehnološkega in birokratskega dosežka moderne racionalne družbe (Bauman 2006, 277).

Tudi birokracija sama je eden od temeljev, brez katerih totalitarni režimi ne bi mogli nikoli obstajati. Holokavst je izjemnega pomena za naše razumevanje birokratskega načina delovanja,

ne le zato, ker nas opominja, kako formalno in etično slepi so birokratski naporji za doseganje učinkovitosti; njegov najbolj osupljiv vpliv na naše znanje o birokratski ravni je uvid, v kolikšni meri je bila sama ideja končne rešitve posledica birokratske kulture. (Bauman 2006, 42) Glede na funkcionalistično rešitev judovskega problema, je bil prvi namen nacizma znebiti se Judov z ozemlja rajha. Metode za doseg tega cilja niso bile eksplicitno določene, vsekakor pa ga je bilo potrebno doseči. Vijugasta pot v Auschwitz je Judom najprej namenila izgon na Madagaskar, v Rusijo, te možnosti pa niso bile izvedljive zaradi težave z logistiko, ogromnih stroškov, pomanjkanje kadra ter upiranja preseljevanju. Kot posledica rutinskih birokratskih postopkov je kot pravo sredstvo za odstranitev tako nastala odločitev za iztrebljanje. Bila je plod iskrenega prizadevanja najti racionalne rešitve za zaporedne »probleme«, ki so se pojavljali v spreminjajočih se okoliščinah. Holokavst med svojo dolgo in vijugasto eksekucijo niti enkrat ni prišel v navzkrižje z načeli racionalnosti. Dokončna rešitev ni bila na nobeni stopnji v nasprotju z racionalnim prizadevanjem za učinkovitim, optimalnim uresničevanjem cilja. Nasprotno, bila je posledica iskreno racionalne skrbi, proizvajala pa jo je birokracija, zvesta svoji obliki in namenu. (Bauman 2006, 45). V navezavi z administracijo Arendt podobno trdi, da totalitarizem na oblasti uporablja državno upravo za svoj dolgoročni cilj osvojitve sveta in za usmerjanje podružnic gibanja (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 480). Vladavino dejansko ugrabi, ko v svoji strukturi ustvari funkcije, ki se prekrivajo z organi države, svoje oddelke, policijo in celo politične pozicije; v obeh režimih so s presenetljivo natančnostjo poskrbeli za to, da so vsako funkcijo državne administracije pokrili s kakšnim strankarskim organom²⁵. Ob tem pa je potrebno dodati, da ta nov aparat vodi le Vodja. Vsi drugi členi hierarhije so pod njim, ob neprestanih premeščanjih oddelkov in njih samih postane komunikacija praktično nemogoča, tako da na koncu vedno odloča le Vodjeva beseda. Ta odsotnost oblasti ali hierarhije v totalitarnem sistemu ponazarja dejstvo, da med vrhovno oblastjo in podložniki ni nobenih zanesljivih vmesnih nivojev, ki bi imeli sorazmerni delež oblasti in poslušnosti. (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 494) Takšen brezoblični aparat in jalova hierarhija zagotavljata njegovo neposredno oblast brez vmesnih motečih elementov. Oblast ne glede na svojo obliko vselej stremi k omejevanju svobode, nikoli pa k njeni ukinitvi. Totalitarna nadvlada pa stremi k ukinitvi svobode, odpravi človekove spontanosti nasploh. Totalitarne režime je tako praktično nemogoče obravnavati s klasičnimi analitičnimi orodji, saj ta predpostavlja neko strukturo v hierarhiji, kar je še ena od novosti totalitarizma.

²⁵ Pomnožitev funkcij je izjemno koristna za stalno premeščanje oblasti; in dlje ko totalitarni režim ostaja na oblasti, večje je število funkcij in delovnih mest, odvisnih izključno od gibanja, saj po izgubi oblasti nobena od funkcij ni ukinjena.

Birokracija pa ima še dodatno razsežnost, ki je v eksperimentu totalitarne nadvlade bistvenega pomena in je prestavljena iz zunanjega sveta v taborišča. Uporaba nasilja je najbolj ekonomična, kadar so sredstva podvržena samo instrumentalno-racionalnim merilom in tako ločena od vrednotenja ciljev. Takšno ločevanje je rezultat dveh vzporednih procesov, ki sta osrednjega pomena za birokratski model delovanja. Prvi je tankovestna funkcionalna delitev dela, drugi pa zamenjava moralne odgovornosti s tehnično. (Bauman 2006, 158). Vsaka delitev dela ustvarja distanco med akterji, ki prispevajo h končnemu cilju in pa ciljem samim. Distanca omogoča dajanje ukazov brez dejanskega zavedanja, kakšne so posledice teh ukazov. Meri se jih abstraktno, v obliki števil in diagramov in tako praktično ne vsebujejo moralne presoje. Isti proces poteka s taboriščniki, ki so razčlovečeni in tako kot predmet birokratske operacije zreducirani na niz kvantitativnih meril. V takšni obliki je na ljudi mogoče gledati z birokratskega stališča, racionaliziranja. Ko so človeški objekti birokratskega postopka učinkovito razčlovečeni in torej izničeni kot potencialni subjekti moralnih zahtev, je nanje mogoče gledati z etično brezbržnostjo, ki pa se hitro spremeni v neodobravanje in grajo, kadar njihov odpor ali pomanjkanje sodelovanja ovira gladek potek birokratske rutine (če se je v začetnih fazah totalitarne nadvlade Jude primerjalo z golaznijo in ostalimi nečloveškimi vzdevki, so tu nadalje zreducirani zgolj na številko ali odstavek na papirju, ob takšnih tehničnih izrazih pa se brž spregleda, da dejansko predstavljajo ljudi). Človeški objekti postanejo »moteč dejavnik«. (Bauman 2006, 165)

Birokracija je nedvomno pripomogla h genocidu, vendar ne samo zaradi svojih sposobnosti, pač pa tudi pomanjkljivosti. V birokratskem sistemu ljudje namreč ne vidijo cilja, ampak se osredotočijo na sredstva (ki postanejo njihovi novi cilji). Birokracija se izmika vsakršnemu splošnemu zakonu in zgolj na podlagi odredb obravnava vsak primer posebej (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 285). Za genocidnost birokracije pa je bila poleg te njene instrumentalnosti potrebna še ena novost moderne: drzen načrt za boljše, bolj razumno in racionalno družbeno ureditev, predvsem sposobnost za izdelavo takšnih načrtov in odločenost, da morajo postati učinkoviti. Genocid je posledica kombinacij dveh iznajdb moderne, ki sta običajni in razširjeni. Neobičajna in redka je bila do zdaj samo njuna povezava. (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 169) Sedaj lahko končno razumemo še dodatno razsežnost birokracije. Rešuje namreč vprašanje, ki ga je postavila Arendt: kako zatreti živalsko usmiljenje, ki ga pokažejo vsi normalni ljudje, ko nekdo telesno trpi? (Arendt, Eichmann in Jerusalem: a Report on Banality of Evil 1987, 86)

»Živalskega usmiljenja« ni bilo mogoče zatreti s sprostitvijo drugih, prvinskih živalskih nagonov; ti bi po vsej verjetnosti motili organizacijsko sposobnost za delovanje; množica maščevalnih in morilskih posameznikov ne bi bila v skladu z učinkovitostjo majhne, toda disciplinirane in strogo urejene birokracije (Bauman 2006, 50). Ta stavek jasno izpričuje dejstvo, da je bil motiv za totalitarno delovanje predvsem racionalen. Nacistična administracija je vse, tudi svoje žrtve, spremenila v sestavni del verige ukazov, v področje, podrejeno strogo disciplinskim pravilom in osvobojeno moralne presoje (Bauman 2006, 53). Moralni značaj delovanja je torej neviden ali pa namerno prikrit. Birokrati žrtev niso ubijali neposredno s svojimi dejanji, njihovo delo je bilo med drugim predvsem sestankovanje, prenos ukazov ali sestavljanje poročil. Varovala jih je fizična oziroma psihična razdalja med dejanjem in posledicami tega dejanja, povrh vsega pa so bile žrtve spremenjene v nekaj psihološko nevidnega, bile so izključene iz veselja obveznosti. Končni produkt tega procesa so bile plinske celice, optimalen kraj za ubijanje, skrito očem, primerno za večjo maso ljudi in enostavno za čiščenje. Ta novi sistem je v največji možni meri zmanjšal občutek odgovornosti. Ko je bil na primer izdan ukaz, da je treba vsak dan ubiti več sto ruskih jetnikov, so to moritev izvedli s streljanjem vseh, ne da bi videli konkretne žrtve. Da so si nacisti prizadevali zatreti vse osebne motive in strasti med »usmrtitvami« in s tem krutost zmanjšati na minimum, osvetljuje dejstvo, da je skupina zdravnikov in inženirjev, ki so jim bile zaupane plinske celice, neprestano uvajala izboljšave, ki naj ne bi le povečale kapaciteto tovarn mrličev, ampak tudi pospešile in olajšale agonijo smrti. (Arendt, Izvori totalitarizma 2003, 547) Bauman zaključuje, da je bil tehnično-administrativni uspeh holokavsta delno posledica spretne uporabe »moralnih uspaval«, ki sta jih omogočila birokracija in moderna tehnologija.

7 SKLEP

Morda se na prvi pogled zdi nenavadno, da se totalitarizem obravnava kot moderen pojav. Takšen vtis najbrž pušča njegova najbolj očitna zapuščina, genocid, ki pa človeka spremlja že od nekdaj. Pa vendar holokavst ni edina značilnost totalitarizma, ta vsebuje še druge bistvene prvine, ki po natančnejšem pregledu v človeku vzbudijo enako grozo, kot jo občuti ob milijonih žrtev, ki jih je zapustil za seboj. Razsežnost totalitarnih operacij, ki segajo od obvladovanja dežel pa vse do posameznika, kaže na strašljiv potencial, ki ga premore moderna skupnost. Manipulacija človeka in družbe do takšnih meja kaže na globok vpogled v razumevanje njihovih čutenja in delovanja.

Arendt in Bauman se s svojim preučevanjem totalitarizma lotita dela epohalnega obsega in izpostavita njegove omenjene bistvene prvine. Zagovarjata tezo o obstoju modernih elementov, ki so nujni za nastanek totalitarizma in jih pred tem v svetu ni bilo mogoče najti ali pa ti med sabo doslej še niso bili povezani. Sam skupek teh dejavnikov ni nujen za nastanek totalitarizmov, voditi jih je morala tudi uporaba racionalnosti v totalitarnih sistemih, brez katere ti ne bi mogli obstajati.

Spoznali smo del opusa obeh avtorjev, ki se navezuje na totalitarizem, se seznanili z njihovimi teorijami ter argumenti, ki jih podpirajo. Podrobneje smo razložili pojem totalitarizma, njegove karakteristike ter karakteristike genocida. Spoznali smo dejavnike totalitarizma: ideologijo, teror, nasilje, propagando, izolacijo, propad modernih varoval, avtoriteto, rutinizacijo, dehumanizacijo, administracijo, totalno nadvlado ter sistem taborišč. Ugotovili smo, da totalitarizem te prvine, čeprav nekatere obstajajo že pred njim, uporablja na popolnoma nov neprecedenčen način. Ugotovili smo tudi, da je racionalnost igrala nepogrešljivo vlogo pri nastanku totalitarnih režimov in jim omogočila nadaljnje delovanje. S tem smo potrdili na začetku postavljeno tezi: totalitarizem je moderen pojav, ki vsebuje racionalne elemente, bistvene za njegov obstoj.

Nacizem in stalinizem sta propadla, pa vendar ju nikakor ne smemo postaviti na smetišče zgodovine. Čeprav smo identificirali dejavnike, ki vodijo k vzponu totalitarnih režimov, ti v družbi še vedno obstajajo in kot taki predstavljajo grožnjo, da se totalitarizem v takšni ali drugačni obliki zopet vrne. Morda se je Arendt zreklo, da za totalitarne režime in še posebej sloves njihovih vodij ni nič bolj značilnega kot to, kako hitro so pozabljeni in kako hitro jih zamenjajo novi (Arendt, *Izvori totalitarizma* 2003, 387). V okolju in času v katerem živimo, v

Evropi ob migracijah narodov z vzhoda, lahko opazimo vznik skrajno desničarskih frakcij, ki se s svojo retoriko naslanjajo ravno na zapuščino omenjenih režimov. Dejstvo je, da je ob Hitlerjevih govorih javnost ploskala z navdušenjem in čeprav je to dogodek iz naše polpretekle zgodovine, se nekateri vzorci obnašanja ponavljajo tudi danes. V družbi še vedno prisotni mehanizmi so človeka vsekakor pahnili na pot morije dvajsetega stoletja. Pa vendar si človek ob teh mehanizmih ne more oprati rok svoje krivde, za svoja dejanja je vedno odgovoren on sam.

Grozoviti dogodki 20. stoletja so odkrili nov obraz človeštva in ga za vedno zaznamovali. Kasnejše generacije v duhu časa brez neposrednega stika s totalitarizmom pa ta znamenja vidi vedno bolj nejasno ali jih spregleda. In vendar novi človek še vedno deli dediščino tistega časa in njen strahoten potencial. Ker človek oblikuje svet, v katerem živi, je zanj tudi odgovoren. V opomin tej odgovornosti za svet – in Drugega – po lekcijah, ki mu jih je pustila zgodovina potrebuje vodilo, branik pred ponovitvijo napak iz preteklosti. Potrebuje nov kategorični imperativ: »Auschwitza nikoli več!«

8 POVZETEK

8.1 Povzetek

Hannah Arendt in Zygmunt Bauman o dejavnikih totalitarizma

Deli Hannah Arendt in Zygmunta Baumana, »Izvori totalitarizma« ter »Moderna in holokavst« sta odziv na uničujoče dogodke njunega časa, vzpon nemškega nacizma in ruskega stalinizma ter usodo ljudi, ki sta jih zajela oba režima. V nalogi raziskujemo dve tezi: prva je, da je totalitarizem moderen pojav; druga pa, da vsebuje racionalne elemente, ki so nujni za njegov obstoj. Avtorja predstavljata proces vzpostavitve totalitarne vladavine in njene dejavnike. Najočitnejši med njimi so: ideologija, ki z na videz znanstveno podlago upraviči namene totalitarizma; propaganda, namenjena predvsem zunanjemu svetu; teror kot cilj sam po sebi; osamljenost kot sredstvo za dokončno uničenje notranje duše človeka; in birokracijo kot posrednikom, ki je »navadnim ljudem« omogočala sodelovanje pri holokavstu. Totalitarizem je mobiliziral svoje pripadnike, obenem pa tudi žrtve in jih ves čas vodil proti svojemu končnemu cilju: boljši družbi. Objektivni sovražniki so predstavljali oviro na poti do tega cilja, zato jih je sistematično uničil v koncentracijskih taboriščih. Tam se je realiziral poln potencial totalitarizma, ne le s fizičnim uničenjem, pač pa tudi uničenjem človekove individualnosti, njegove pravne ter moralne osebe. Genocid je fizična realnost družbe, ki pa še vedno ni doumela, kaj ga je povzročilo in ali razmere morda niso spet primerne za njegovo ponovitev. Odgovornost za njegovo preprečitev je predvsem v človeku, ki je vedno odgovoren za svoja dejanja in svoj odnos z drugim.

Ključne besede: totalitarizem, genocid, moderna, racionalnost, nacizem, stalinizem

8.2 Abstract

Hannah Arendt and Zygmunt Bauman on Factors Of Totalitarianism

»Origins of totalitarianism« and »Modernity and the Holocaust«, works by Hannah Arendt and Zygmunt Bauman are a response to destructive events of their time - the rise of German Nazism, the rise of Soviet Stalinism and the fate of people under both regimes. In this thesis, two theories are being researched: firstly, totalitarianism is a modern phenomenon; and secondly, it is containing rational elements, necessary for its existence. A process of the establishment of totalitarian rule and its factors is introduced. The most evident among these factors are: ideology, for the purpose of pseudo-scientific justification of totalitarianism; propaganda, aimed at an outside world; terror as a goal unto itself; loneliness as a means of complete annihilation of man's inner essence; and bureaucracy, facilitating participation of a "regular man" with the holocaust. Totalitarianism mobilizes its followers as well as its victims, all the while guiding them to its declared destination: a better society in a new, improved world. Objective enemies represent an obstacle on its path and therefore need to be eliminated. This elimination is being done in concentration camps, where the full potential of totalitarianism is being realized not just by physical destruction, but also destruction of man's individuality, his legal and his moral person. Genocide is a physical reality of society, which however, has still not grasped what caused it and whether present conditions may once again be suitable for its repetition. Responsibility for its prevention is mostly and above all task of man, who is always responsible for his actions and his relationship to other.

Keywords: totalitarianism, genocide, modernity, rationality, Nazism, Stalinism

9 VIRI IN LITERATURA

9.1 Knjižni viri in literatura

- Adorno, Theodor W. *Minima Moralia. Refleksije iz poškodovanega življenja*. Ljubljana: /*cf., Rdeča zbirka, 2007.
- Aharony, Michal. *Hannah Arendt and the Limits of Total Domination: The Holocaust, Plurality, and Resistance*. New York: Routledge, 2015.
- Arendt, Hannah. *Eichmann in Jerusalem: a Report on Banality of Evil*. New York: Viking Press, 1987.
- Arendt, Hannah. *Essays in understanding*. New York: Schocken Books, 1953.
- Arendt, Hannah. *Izvori totalitarizma*. Ljubljana: Študentska založba, 2003.
- Bauman, Zygmunt. *Moderna in holokavst*. Ljubljana: Študentska založba, 2006.
- Beilharz, Peter. *Zygmunt Bauman: Dialectic of Modernity*. London: SAGE Publications, 2000.
- Elias, Norbert. *The Civilising Process: State Formation and Civilization*. Oxford: Blackwell Publishing, 1982.
- Gordon, Sarah. *Hitler, Germans and the "Jewish Question"*. Princeton: Princeton University Press, 1984.
- Heiden, Konrad. *Der Führer Rise to Power*. Boston: American Political Science Association, 1944.
- Hilberg, Raul. *The Destruction of the European Jews*. Chicago : Quadrangle Books, 1961.
- Horkheimer, Max, in Theodor W. Adorno. *Dialektika razsvetljenstva. Filozofski fragmenti*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2002.
- Hughes, Everett Cherrington. „Good People and Dirty Work.“ V *The Social Eye: Selected Papers*, avtor Everett Cherrington Hughes, 87-97. New Brunswick: Transaction Publishers, 1993.

- Kateb, George. *Hannah Arendt: Politics, Conscience, Evil (Philosophy and Society)*. Totowa: Rowman & Allanheld, 1984.
- Kelman, Herbert C. „Violence without Moral Restraint.“ *Journal of Social Issues*, 1973: 29-61.
- Levi, Primo. *Potopljeni in rešeni*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2003.
- Power, Samantha. „Raising the Cost of Genocide.“ V *The History of Human Rights: From Ancient Times to the Globalization Era*, avtor Micheline Ishay, 456-461. Berkeley: University of California Press, 2008.
- Ratej, Ana Martinjak. „Totalitarizem kot skrajna oblika kršenja osnov personalistične etike.“ Doktorska disertacija, Ljubljana, 2015.
- Tóth, Cvetka Hedžet. *Hermenevtika metafizike*. Ljubljana: Društvo 2000, 2008.
- Tóth, Cvetka Hedžet. *Materialistično idealistična zarezka*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015.
- Tracy, Antoine Louis Claude Destutt de. *A Commentary and Review of Montesquieu's Spirit of Laws*. Philadelphia: William Duane, 1811.
- Žalec, Bojan. „Genocide as social death: A comparative conceptual analysis.“ *Anthropological Notebooks*, 2013: 57-74.
- Žalec, Bojan. *Doseganje dobrega*. Ljubljana: Študentska založba, 2005.
- Žalec Bojan. „Genocid in totalitarizem: pojmovna analiza.“ *Totalitarizmi - vprašanja in izzivi*, 2013: 29-41.

9. 2 Spletni viri

- Baehr, Peter. »Totalitarianism«. *New Dictionary of the History of Ideas*. <http://www.encyclopedia.com/topic/totalitarianism.aspx> (pridobljeno 23. marec 2016)